

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Katolická teologická fakulta

Katedra pastorálních oborů a právních věd

Ing. Marie Vaňková

ROLE MEŠNÍ LITURGIE V PASTORACI RODIN

Bakalářská práce

Doc. Ing. Mgr. Opatrný Aleš, Th.D.

PRAHA 2010

Děkuji panu docentu Alešovi Opatrnému za pomoc a odborné rady.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně a v seznamu literatury a pramenů uvedla veškeré informační zdroje, které jsem použila.

V Praze dne

OBSAH

Úvod.....	4
1 Rodina v pohledu teologie.....	6
2 Křesťanská rodina v našich poměrech.....	9
3 Liturgie jako akce dospělých.....	13
4 Liturgie a děti.....	15
5 Církevní směrnice.....	18
6 Aplikace církevních směrnic.....	24
6.1. Příprava na bohoslužby	24
6.2. Slavení mše pro dospělé s účastí dětí	27
6.2.1 Vstup – přivítání	28
6.2.2 Bohoslužba slova.....	29
6.2.3 Slavení eucharistie.....	31
6.2.4 Závěrečné obřady	32
6.3. Slavení mše pro děti s účastí menšího počtu dospělých.....	33
7 Liturgie a rodinný život.....	36
Závěr.....	43
Seznam literatury.....	44
Resumé	46
Anotace.....	47
Název	47

Ú v o d

Ve své práci bych se chtěla zamyslet nad tím, jakou roli hraje liturgie v křesťanské výchově dětí. Předmětem mého zájmu tedy je křesťanská rodina s pokřtěnými dětmi předškolního věku, protože v tomto nejranějším období lidského života se kladou základy budoucí osobnosti člověka. To samozřejmě platí i o základech náboženských. Je velmi těžké představit si položení pevných základů křesťanské víry, aniž by se uvažovalo o uvedení dětí do liturgie.

V této souvislosti je nutno odpovědět na následující otázky: jak je to s dětskou účastí na mši svaté, zdali je vhodné a správné, aby se děti liturgie účastnily, a zda je to pro jejich křesťanskou výchovu prospěšné. Dále též otázka, jak dítě na liturgii co nejlépe připravit a propojit jeho každodenní lidskou zkušenost s bohoslužebným děním.

Základní místo, kde se dítě nábožensky rozvíjí, je samozřejmě rodina. Proto se v úvodních kapitolách věnuji rodině, jejímu poslání, ale také problémům, se kterými se dnes křesťanská rodina potýká. Bez znalosti těchto problémů není možno dobře pochopit těžkosti rodičů a reagovat na ně v pastorační praxi. Rodinné prostředí má zásadní vliv i na to, zdali vůbec a jak se bude dítě schopno liturgie účastnit.

Liturgie je záležitostí dospělého člověka, přesto z ní nelze děti vyloučit. V následujících kapitolách jsem se pokusila objasnit, proč tomu tak je.

Dále bylo potřebné zkoumat, jakým způsobem se k této otázce vyjadřuje církev ve svých dokumentech. Prostudovala jsem podstatnou část dokumentů, které hovoří o křesťanské výchově dětí, a v další kapitole upozorňuji na pasáže, které se účasti dětí na liturgii nějakým způsobem dotýkají. Pro celkový přehled a porozumění dané problematice je to velmi důležité.

Druhá část práce je věnována praktickému využití směrnic pro účast dětí na bohoslužbách. Především se jedná o Direktorium pro mše s dětmi, ale i jiné normy, které jsou rozpracovány tak, aby je bylo možno správně a užitečně aplikovat. Víím, že v běžné praxi na ně není příliš dbáno. Při bohoslužbě s dětmi se často dělají libovolné úpravy a do svátostného dění je zasahováno mnohdy velmi nekompetentně. Mým cílem není uvádět konkrétní metodiky pro jednotlivé činnosti dětí při bohoslužbě, těch je k dispozici poměrně dost. Spíše bych ráda upozornila na možnosti, jak dané směrnice využít, při respektování závazného schématu mše svaté. Chtěla bych poukázat na nevhodnost některých aktivit a zdůvodnit, proč jsou nevhodné.

V celé své práci se snažím zdůraznit a prokázat, že křesťanská výchova je a musí být integrální součástí obecně lidské výchovy. Všechno, co dítě prožívá, poznává, co se učí, by mělo být přípravou a cestou k jeho plné účasti na liturgii, a opačně. Účast na liturgii, především pak na eucharistii, by se měla pro dítě stávat každodenní posilou a pomocí v běžném životě. U nás se těmito záležitostmi zabývá dlouhodobě například paní doktorka Muchová. Z její práce jsem čerpala mnoho inspirace. Problému propojování liturgie a běžného života jsem věnovala závěrečnou část své práce.

1 Rodina v pohledu teologie

„Bůh tím, že stvořil muže a ženu ustanovil lidskou rodinu a dal jí základní řád“.¹ Manželství a rodina patří do řádu stvoření. Biblické sdělení o stvoření člověka se týká podstaty manželství a rodiny. Vývoj společnosti, který je v bibli zachycen, toto základní sdělení nenarušuje. Jedná se o antropologickou pravdu o člověku, která platí bez ohledu na konkrétní sociální, společenské nebo kulturní podmínky kterékoli doby.

Obě vyprávění o stvoření světa, každé jiným způsobem, o základech manželské instituce hovoří. Jahvista vysvětluje Stvořitelův záměr takto : „Není dobré, aby člověk byl sám. Učiním mu pomoc jemu rovnou“.² Protože mezi zvířaty nemůže člověk takového pomocníka nalézt, dává mu jej Bůh v ženě, kterou pro něj stvořil a ke které přilne tak, že se s ní „stane jedním tělem“.³ Tělesnou jednotou je vyjádřen smysl sexuality. Dokud není jejich vzájemný vztah zakalen hříchem, není v něm ani stopy po hanbě a studu. Muž a žena jsou předurčení, aby si v lásce pomáhali.

Druhý text má trochu jiný přístup. Již od začátku hovoří o člověku jako o muži a ženě. Přirozeným vyústěním sexuality je zde plodnost. Všechno je v očích Stvořitelových velmi dobré. První i druhá zpráva představuje Boží záměr s člověkem, ve kterém muž a žena tvoří ideální jednotu. V tomto záměru můžeme hledat právem základy manželské instituce.

Dále v příběhu o stvoření čteme : „Bůh stvořil člověka, aby byl jeho obrazem,
stvořil ho, aby byl obrazem Božím
jako muže a ženu je stvořil“.⁴

Tedy ke společenství a lásce, protože jejich vzájemná láska se stává obrazem absolutní a nepomíjivé lásky Boží. „Bůh, který stvořil člověka z lásky jej také povolal k lásce: to je základní a vrozené povolání každé lidské bytosti. Vždyť člověk je stvořen k obrazu a podobě Boha, který je láska“.⁵ Muž a žena se vzájemně doplňují. Jednotlivý člověk může nalézt své naplnění pouze doplněním druhého, který je k němu Bohem přiveden. Jsou dohromady jeden člověk. „Povolání k manželství je vepsáno do samé přirozenosti muže a ženy, jak vyšli z rukou Stvořitele“.⁶ Manželský svazek je nejvnitřnější společenství celého života, které spolu mohou muž a žena vytvářet.

¹ KATECHISMUS KATOLICKÉ CÍRKVE: Praha : Zvon, 1995, čl. 2203. (dále KKC)

² BIBLE: Český ekumenický překlad, (3. přepracované vydání), Český Těšín : Česká biblická společnost, 1993. Gn 2,18.

³ Gn 2,24.

⁴ Gn 1,27.

⁵ KKC 1604.

⁶ KKC 1603.

„A Bůh jim požehnal a řekl jim:

„Plodte a množte se a naplňte zemi“.⁷

Požehnal jejich plodnému soužití. Manželství vždy směřuje k rodině. Ono tvoří srdce rodiny a tak úvaze o rodině musí vždy předcházet a provázet ji i úvaha o manželství. „Manželství je více zakořeněno v rodině než rodina v manželství“.⁸ Tím, že jsou manželé otevření přijímat děti, podílí se na tvůrčí činnosti Boží a ukazují stále zřetelněji obraz Boha nesmírně plodného a životodárného. Muž a žena se oddělí od své původní rodiny, *opustí svého otce a matku*⁹ a vytvoří novou samostatnou jednotku. Zde je položen základ rodiny, neboť „muž a žena spojení v manželství tvoří spolu se svými dětmi rodinu. Tato instituce předchází jakémukoli uznání ze strany veřejné moci“.¹⁰

Po pádu člověka, který se od Boha svévolně odvrátil, byly přerušeny vztahy mezi člověkem a Bohem a první důsledek tohoto stavu bylo rozvrácení původního společenství muže a ženy. Muž a žena ztratili vzájemnou harmonii. „Podle víry tento nepořádek, který s bolestí zjišťujeme, nevyplývá z přirozenosti muže nebo ženy, ani z povahy jejich vztahů, nýbrž z hříchu“.¹¹ Tím se jejich soužití velmi zkomplikovalo. Proto je v dějinách lidstva neustále přítomná snaha o obnovení ztraceného souladu. Lidé se stále pokouší nastolit harmonický vztah. Také rodičovství, touha po potomstvu je hříšností zatížená. V různých dobách různým způsobem. Jednou vedla člověka k nepředloženostem touha po dítěti, dnes se zase lidé snaží oddělit početí dítěte od svého sexuálního života nebo vůbec odmítají dítě přijmout. „Nicméně řád stvoření zůstává, i když je těžce narušen. Aby se rány hříchu mohly uzdravit, muž a žena mají zapotřebí milosti, kterou jim Bůh ve svém milosrdenství nikdy neodepřel“.¹² Trvajícím Boží příklon k člověku je v tomto biblickém vyprávění krásně vyjádřen slovy: „Hospodin Bůh udělal Adamovi a jeho ženě kožené suknice a přioděl je“.¹³

Ježíš Kristus narovnal vztah mezi člověkem a Bohem, přinesl úžasnou nabídku záchrany z každého porušení hříchem. On také dává sílu a milost žít manželství v novém duchu Božího království. Z celého kontextu Nového zákona vyplývá, že Ježíš manželství a rodinu velmi oceňoval. Svou veřejnou činnost zahájil divem proměnění vody ve víno na svatbě v Káně, mnohokrát byl hostem v rodinách svých učedníků a přátel, s radostí přijímal matky s dětmi a žehnal jim. V dramatické rozpravě o manželské rozluce, kterou

⁷ Gn 1,28.

⁸ KOMPENDIUM SOCIÁLNÍ NAUKY CÍRKVE: Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008. čl. 215.

⁹ Srov. Gn 2,24.

¹⁰ KKC 2202.

¹¹ KKC 1607.

¹² KKC 1608.

¹³ Gn 3,21.

líčí evangelista Matouš, odhalil pokrytecký přístup svých nepřátel a tvrdost lidského srdce, která je příčinou různých ústupků v oblasti manželských vztahů, aby se snad zabránilo ještě většímu trápení. Pro tuto tvrdost lidského srdce Mojžíš povolil dát ženě rozlukový list a propustit ji. Ale to nezpochybňuje Boží výrok na počátku při stvoření.¹⁴ Tam také Ježíš obrací pozornost posluchačů, důrazně připomíná a potvrzuje původní Boží záměr s člověkem. Všechno, co je od tohoto pojetí odlišné, nevede k nápravě, nevede ke spáse.

Proto křesťanští manželé, chtějí-li svůj vztah žít plnohodnotně, musí přijít ke Kristu, musí žít s Kristem. Jejich vztah se musí připodobňovat vztahu Krista a církve, jak o tom krásně píše sv. Pavel v listu Efezským: „Muži, milujte své ženy, jako si Kristus zamiloval církev a sám se za ni obětoval“.¹⁵ A dále uvádí: „Proto opustí muž svého otce a matku a připojí se ke své manželce, a budou ti dva jedno tělo. To je velké tajemství, které vztahují na Krista a na církev“.¹⁶ Společenství Krista a církve se projevuje ve společenství muže a ženy. Pro svět se stává jeho epifanií, jakousi malou, domácí církví. Ve vzájemné lásce manželů, v jejich připravenosti odpouštět, v jejich věrnosti až do smrti musí svět poznávat Kristovu lásku k lidem. Ježíš Kristus povýšil tento svazek mezi pokřtěnými na svátost. Odtud je také manželství vybaveno potřebnými milostmi, aby mohlo plnit své poslání. Jen s pomocí Ježíše Krista se může manželství stát pevným základem rodiny. Kristus obnovuje plán, který Stvořitel na počátku vepsal do srdce muže a ženy, a daruje jim při slavení svátosti manželství „nové srdce“. Tak mohou manželé nejen překonat „tvrdost srdce“, ale také a především mohou mít účast na plně dokonalé lásce Krista, který jako Bohočlověk ztělesňuje novou a věčnou smlouvu.¹⁷

¹⁴ „Odpověděl jim : „Nečetli jste, že Stvořitel od počátku ‚muže a ženu učinil je?‘ A řekl : ‚Proto opustí muž otce i matku a připojí se k své manželce a budou ti dva jedno tělo‘ : takže již nejsou dva, ale jeden. A proto co Bůh spojil, člověk nerozlučuj.“ Mt 19,4-6.

¹⁵ Ef 5,25.

¹⁶ Ef 5,31-32.

¹⁷ Srov. JAN PAVEL II.: O úkolech křesťanské rodiny v současném světě *Familiaris consortio*, z 22. listopadu 1981, Praha: Zvon, 1992. čl. 20. (dále FC)

2 Křesťanská rodina v našich poměrech

V současné Evropě se vedou celospolečenské diskuse o podobě dnešní rodiny, o jejím smyslu a úkolech. Tyto diskuse se vedou na různých úrovních a mnohdy přinášejí i neseriózní stanoviska. Přesto jsou velmi důležité, protože se zde prezentují různé názory a argumenty, které podněcují zájem veřejnosti a nutí posluchače zaujímat vlastní stanovisko. Klasický model rodiny je v těchto debatách spíše problematizován, což je vyjádření obecného přístupu většiny lidí v naší společnosti. To samozřejmě klade zvýšené nároky na manžele, kteří tento model rodiny uznávají, zvláště chtějí-li zůstat věrni křesťanským hodnotám, které tvoří základ tohoto rodinného zřízení. Někdy se můžeme setkat až s nezdravými tendencemi, uzavírat se do jakéhosi ghetta, které má rodinu před „zlým světem“ ochránit. Křesťanská rodina dnes v našich poměrech tvoří ve společnosti minoritu a ani v budoucnosti to pravděpodobně nebude jiné. Je potřeba vzít tento fakt na vědomí a naučit se v takové společnosti žít. Jde však ještě o víc než jen v takové společnosti žít, je třeba žít s ní a pro ni, jak je povinností každého křesťana.

Velmi zevrubné zhodnocení situace dnešní rodiny v našem státě podává závěrečný dokument Plenárního sněmu katolické církve v ČR. V něm se uvádí, že naše společnost prochází prudkými změnami. Mění se vzájemné postavení mužů a žen ve společnosti, mění se i chápání rodiny jako takové. Sekulární prostředí zasahuje do rodinného života nejrůznějšími způsoby. Mediální a ekonomické tlaky dokáží rodinu zásadně narušit. Jedná se o ohrožení, která současná společnost nechtěně i záměrně vytváří. Například dává očividně přednost jedincům, kteří sledují svůj profesní růst, a to i na úkor vztahů v rodině. „Obraz společenského úspěchu je vyjádřen takřka výlučně stoupající mírou nadstandardního konzumu. I vzdělání je v područí ekonomiky a jeho celoživotní charakter často koliduje s rodinným životem, vpád informačních technologií do rodiny okupuje prostor primárně určený ke kultivaci vztahů. V posledních desetiletích se objevuje i záměrný protirodinný tlak některých feministických a homosexuálních organizací“.¹⁸

Různé neduhy, které trápí instituci rodiny obecně, se projevují i v rodinách křesťanských. V tomto prostředí je velice náročné vychovávat děti k opravdovému křesťanskému životu a vést je k plnohodnotné účasti na liturgii. Je velmi důležité zajímat se o příčiny tohoto stavu, odhalit jejich nebezpečnost a ukázat, že tyto změny nejen že nezpochybnují křesťanské principy manželského soužití, ale naopak mohou být novou výzvou i pro ty, kterým některé nové tendence ke zpochybňování rodiny připadají

¹⁸ KONGREGACE PRO BOHOSLUŽBU A SVÁTOSTI: Život a poslání křesťanů v církvi a ve světě, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007. čl. 172. (dále ŽPK)

bezvýchodné“.¹⁹ Je potřeba zmapovat situaci, zorientovat se v ní a vyvodit z toho patřičné závěry pro pastorační činnost církve v tomto prostředí. Pastorální konstituce o církvi v dnešním světě *Gaudium et spes* k tomu přímo vybízí : „ Je totiž třeba znát a chápat svět, v němž žijeme, jeho očekávání, touhy a jeho často dramatické vlastnosti“.²⁰ Tento dokument podává také obecný výčet základních příčin tohoto stavu. Mor rozvodu, tak zvanou volnou lásku, sobectví, rozkošnictví a nedovolené zásahy proti plození, to vše zatemňuje důstojnost manželství. Dále je zde konstatováno, že mnoho zmatků do rodiny uvádí také hospodářské, společensko - psychologické a občanské podmínky současné společnosti. Poměrně výstižnou charakteristiku situace dnešní rodiny poskytuje *Druhý díl katolického katechismu pro dospělé*, který vydala Německá biskupská konference. Závěry, ke kterým dochází, je možno použít i v našem prostředí.²¹

1. Dnešní rodina se chápe jako malé domácí společenství rodičů a jejich dětí.

Dříve byla rodina začleněna do většího společenství kolem hospodářského „podniku“. Zde bylo vše společně provázáno i prožíváno – práce i volný čas. Toto společenství také formovalo a vychovávalo děti, což bylo určitým ulehčením jak pro rodiče, tak pro děti. Dnešní postindustriální společnost vytvořila zcela jiný svět. Výchova spočívá převážně na rodičích, kteří navíc tráví s dítětem jen omezený čas. Pracovní prostředí a rodina jsou většinou dva zcela samostatné světy.

2. Změnilo se postavení ženy v rodině i ve společnosti a postoj rodičů k dětem. Odklon od patriarchálního chápání manželství, společenské a hospodářské poměry dnešní společnosti a velmi silné emancipační hnutí umožnily ženám uplatnit se v mnoha povoláních a oborech, kde to dříve bylo nemyslitelné. V důsledku toho bylo nutno přehodnotit také postavení ženy v rodině. Hledání nového modelu fungování muže a ženy v dnešní rodině je také její velikou nejistotou. Rodiče touží zajistit svým dětem především co nejkvalitnější vzdělání a všestrannou péči. Rozhodují se proto pro menší počet dětí. Zdá se jim, že více dětí by nemohli dobře zabezpečit. Také vědecké studium vývoje dítěte přineslo mnoho nových poznatků, které si vyžádaly změny v pedagogickém i obecně lidském přístupu k výchově a k dítěti vůbec.

3. Rodinní příslušníci jsou více než dříve formováni společností.

Členové rodiny tráví mnoho času mimo rodinu, kde sbírají různé životní zkušenosti a názory. Veliký vliv mají také média, která jsou v rodině trvale přítomná a mnohdy nahrazují rodinnou komunikaci.

¹⁹ ŽPK 167.

²⁰ DRUHÝ Vatikánský koncil: Pastorální konstituce o církvi v dnešním světě *Gaudium et spes*, in: Dokumenty II. vaticánského koncilu, Řím: Křesťanská akademie, 1983, 551-649. čl. 4. (dále GS)

²¹ Srov. NĚMECKÁ BISKUPSKÁ KONFERENCE: Život z víry. Překlad 2. dílu katolického katechismu pro dospělé, České Budějovice: Teologická fakulta JU, 2005, 171.

Velmi zajímavou analýzu dnešní rodiny poskytuje O. Matoušek ve své knize *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Hodnocení situace dnešní rodiny pocházející z profánního prostředí má sice jiná východiska, jiné závěry i způsoby, jak řešit tíživé rodinné problémy (také mnohé jevy nepovažuje za závažné nebo škodlivé), přesto nám mohou jeho výsledky posloužit k lepšímu pochopení situace dnešních rodin obecně. Do společnosti věřících přece přicházejí s dětmi i rodiče rozvedení, osamělí nebo jinak nešťastní. Matoušek uvádí tyto základní skutečnosti, charakterizující dnešní společné soužití muže a ženy : tendence odkládat sňatky a rození dětí na dobu co nejpozdější; tendence ve větší míře zakládat rodinu neformálně, bez legálního sňatku; zvyšování rozvodovosti; pokles ochoty lidí po rozvodu vstupovat do dalšího svazku a mít děti; tendence omezovat počet dětí v rodině, případně nemít děti vůbec; prodlužování doby, po kterou děti a rodiče žijí spolu.²²

Jeho hodnocení uvedených skutečností není nikterak pozitivní. To napovídá tomu, že nejen křesťané, ale i většinová společnost si uvědomuje neblahé důsledky takového stavu dnešní rodiny. Matoušek navíc uvádí některé specifické problémy, které se týkají rodin v postkomunistických státech, tedy i rodin v naší zemi. Život v totalitní společnosti vyžadoval od občanů zdánlivě přijatelné kompromisy, které však morálku rodiny nenapravitelně poškozovaly. Režim, který se pokrytecky stavěl k rodině přátelsky, ji ve skutečnosti korumpoval přímo v jejím srdci. Něco jiného se žilo a říkalo doma a něco jiného se žilo a říkalo ve společnosti. To všechno zanechalo ve společnosti trvalé a tragické následky.

Po roce 1989 se u nás začaly projevovat dobré i špatné trendy ze svobodné demokratické společnosti, na které však nebyl nikdo připraven. Demoralizované prostředí pak přispělo k tomu, že se obyvatelé chopili spíše toho horšího, protože to obvykle bývá jednodušší a příjemnější. Bylo by samozřejmě velmi laciné svádět vše na minulý režim, nicméně určité důsledky socialistické výchovy budeme pociťovat ještě dlouho.

Není však možné pohlížet na situaci dnešní rodiny jen jednostranně. Mnohé změny jsou pozitivní a cenné. Proto i situace, ve které se dnes rodina nachází, v sobě nese kromě stránek záporných i mnohé kladné, jak se zmiňuje Jan Pavel II. ve *Familliaris consortio*. „Jedny jsou znamením spásy v Kristu, který působí ve světě, druhé jsou znamením odmítání Boží lásky člověkem“.²³ Obojí paradoxně souvisí s výkladem a chápáním pojmu svoboda. Na jedné straně si je člověk stále více vědom osobní svobody a z toho plynoucí odpovědnosti. To vede k tomu, že věnuje velikou pozornost kvalitě vzájemných vztahů

²² Srov. MATOUŠEK Oldřich: *Rodina jako instituce a vztahová síť*, Praha: Sociologické nakladatelství, 2003, 35.

²³ FC 6.

mezi manželi, mezi rodiči a dětmi. Vzájemná úcta a láska, důstojné postavení ženy, chápání dítěte jako svébytné osobnosti již od nejtěplejšího dětství, veliký důraz na kvalitu jeho vzdělání, to všechno jsou hodnoty, které staví rodinu na vyšší úroveň, než byla kdy dříve. Problém ovšem nastává, jestliže je svoboda chápána jen jako právo jednotlivce na vlastní dobro, uplatňované často velmi sobecky, nezřídka i na úkor bližního. Takto chápaná svoboda pak vede ke všem negativním jevům, které dnešní rodinu provázejí (rozvody, neochota přijímat děti, špatné chápání nezávislosti manželů apod.).

Přes všechny negativní skutečnosti není závěr analýzy pesimistický. Vývoj samozřejmě nelze zastavit, také není řešení v tom, že se budeme snažit restaurovat staré „dobré“ časy. Mnozí prognostici předpovídají rozšíření nových typů rodiny, které budou jen fragmenty té tradiční. V mnohém jako by jim již dnešní situace dávala za pravdu. Například se běžnou stává rodina složená z jednoho rodiče a jednoho dítěte, rodina s dětmi z různých manželství nebo rodina, kde se o dítě starají prarodiče. Další alternativou je rodina homosexuálních „rodičů“. Přesto, jak uvádí Matoušek, „ve všech typech rodiny bude prosvítat tradiční pravzor s odlišnými rolami rodičů. Tento univerzální vzorec je natolik mocný, že i dvě spolu žijící homosexuální ženy vtlačí do polaritý tradiční mužské role a tradiční role ženy“.²⁴

Mladí lidé dnes odmítají uzavírat manželství, ale to neznamená, že tato instituce pro ně nemá žádnou hodnotu. Naopak. Manželství je pro ně mnohdy tak vysokým ideálem, že se domnívají, že ho nelze žít. Neodvažují se vzít na sebe náročné závazky, kterým, z čistě lidského pohledu, nelze nikdy celý život dostát.

Křesťanští manželé si nemusí lámat hlavu s tím, zdali rodina je nebo není na prahu zániku. Oni by měli vědět, že je to instituce Bohem chtěná a požehnaná, a zaměřit své úsilí na to, aby byla co nejkvalitnější.

Cílem této práce není zkoumat všechny rodinné vztahy. Dále bude věnována pozornost hlavně výchově dětí v rodině a to speciálně výchově náboženské. Zamyšlení nad situací dnešní rodiny by mělo posloužit k lepší orientaci v jejích problémech a k pochopení jejích těžkostí. Pastorační praxe musí brát tyto skutečnosti na vědomí a snažit se přicházet s nabídkou takové pomoci, která bude skutečně žádaná a účinná. To se týká i pomoci při náboženské výchově a při uvádění dětí do liturgie.

²⁴ MATOUŠEK: op. cit., 38.

3 Liturgie jako akce dospělých

„Liturgie v křesťanské tradici znamená, že Boží lid má účast na Božím díle. Kristus, náš Vykupitel a Velekněz, skrze liturgii pokračuje ve své církvi, s ní a skrze ni v díle našeho vykoupení“.²⁵ Jediným a dokonalým veleknězem, který v liturgii církve stále vykonává své kněžství je Ježíš Kristus. On je také jediným prostředníkem mezi Bohem a lidmi, kteří se k němu v této posvátné činnosti mohou připojit tak, jak k tomu byli uschopněni přijetím iniciačních svátostí křtu, biřmování a eucharistie.

Každý křesťan tedy má právo účastnit se liturgie a čerpat všechny milosti, které se mu zde nabízí. Co znamená stát se křesťanem? Znamená to především obrácení se k Bohu, které vede k přijetí křtu. „Dříve než mohou lidé přistoupit k liturgii, potřebují být povoláni k víře a obrácení: „Jak ho mohou vzývat, když v něho neuvěřili?“²⁶ Bůh, který svou milostí předchází a hledá každého člověka, přijímá ho ve svátosti křtu za svého syna a dává mu možnost „stát před ním a moci mu sloužit“²⁷. „Věřící, začlenění křtem do církve, přijali svátostný charakter, kterým jsou zasvěceni pro náboženskou křesťanskou bohooctu. Křestní znamení uschopňuje a zavazuje věřící, aby sloužili Bohu živou účastí na svaté liturgii církve a aby vykonávali své křestní kněžství svědectvím svatého života a činorodou láskou“.²⁸ Křesťan je přivtělen ke Kristu, stává se mu podobný a získává podíl na jeho kněžském, prorockém a královském poslání. Účast na kněžském poslání Ježíše Krista znamená také účast na jeho kněžském úřadu, aby vykonával duchovní bohoslužbu k oslavě Boha a ke spáse lidí.²⁹

Křest je vždy spojen s vírou. Každý, kdo je křtěn, musí svobodně a pravdivě vyznat víru církve, ke které je přiřčen. Křesťanská víra je záležitostí volby a osobního rozhodnutí. Je to tedy odpověď člověka, který si je vědom smyslu toho, co činí. Proto je evangelizace v církvi zaměřena především na dospělého člověka. Osobní odpověď víry je ovšem potřebná při slavení každé liturgie, nejen svátosti křtu. „Kdyby postoj víry účastníkům chyběl, stane se bohoslužba za strany člověka vnitřně nepravdivou – Bohem nabízené osobní setkání a obdarování nenachází lidskou odpověď, a to i navzdory znamením, která člověk koná“.³⁰

²⁵ KKC 1069.

²⁶ DRUHÝ Vatikánský koncil: Konstituce o posvátné liturgii *Sacrosanctum Concilium*, in: Dokumenty II. vatikánského koncilu, Řím, Křesťanská akademie, 1983, 31-81. čl. 9. (dále SC)

²⁷ ŘÍMSKÝ MISÁL: Druhá eucharistická modlitba.

²⁸ KKC 1273.

²⁹ Srov. DRUHÝ Vatikánský koncil: Věřoucná konstituce o církvi *Lumen Gentium*, in: Dokumenty II. vatikánského koncilu, Řím, Křesťanská akademie, 1983, 99-189. čl. 34. (dále LG)

³⁰ ŽPK 93.

Účast na liturgii vyžaduje již křesťanskou víru, to znamená, že se předpokládá určitá poučenost a porozumění tomu, co se koná. Zde nejde o to, že by někdo nemohl být přítomen liturgickým obřadům, jde o postoj, jaký může při liturgii zaujmout, liturgické služby, které mu mohou být svěřeny, užitek, který může získat. V tomto smyslu se nejedná o vnitřní disponovanost jednotlivých účastníků, ale o faktickou příslušnost k Božímu lidu, ke Kristu.

Liturgické jednání nespočívá na jednotlivci nýbrž na celku věřících. Tento celek je sjednocován Kristem, stává se jeho tělem – církví. Věřící křesťan ví, že je součástí církve, a chce být její součástí. Přestože liturgii slaví celé společenství, jednotlivý člověk se v něm neztrácí, ale stojí před Bohem v sounáležitosti s ostatními sám za sebe. Osobní odpověď člověka nemůže nikdo nahradit. Společenství věřících mu však pomáhá v tomto rozhodnutí vytrvat. Relevantní odpověď může dávat jen dospělý člověk, který je za své jednání plně zodpovědný.

Liturgie je také nazývána posvátnou bohoslužbou, ve které probíhá dialog mezi Bohem a člověkem. Tento dialog je ovšem umožněn tím, že Bůh iniciativně vychází člověku vstříc. On jedná jako první, „a tato Boží sebedarující láska pak silně volá po lidské odpovědi. Společenství církevní obce, které slaví liturgii, i jeho součást – každý jedinec, na Boží oslovení odpovídá vírou, obrácením srdce a otevřeností pro otcovu vůli“.³¹ Jen skrze Ježíše Krista a v Duchu svatém může člověk vstoupit do této komunikace. Bůh se jistě sklání na úroveň každého člověka a má neomezené možnosti, jak svůj příklon uskutečnit, ale uvědomovat si tuto skutečnost je schopen jen člověk dospělý. Apoštol Pavel říká: „Dokud jsem byl dítě, mluvil jsem jako dítě, smýšlel jsem jako dítě, usuzoval jsem jako dítě; když jsem se stal mužem, překonal jsem to, co je dětinské“.³² Naše odpověď na Boží volání musí směřovat ke stále dokonalejšímu vyjádření.

³¹ ŽPK 86.

³² 1 Kor 13,11.

4 Liturgie a děti

Teologický slovník uvažuje nad pojmem DÍTĚ následujícím způsobem: Pro Izrael jsou děti v rodině znamením Božího požehnání. Starý zákon vidí děti jako nehotové osoby, které potřebují pevnou výchovu a správné vedení. O tom hovoří např. kniha Přísloví. Dítě je pod zvláštní Boží ochranou, především ochrana sirotků je na mnoha místech připomínána.³³ V ústech dětí si Bůh připravuje chvalozpěv ke své cti,³⁴ velmi často je také obraz matky nebo otce pečujícího o své dítě použit jako ukázka Boží péče o člověka. Děti se účastní bohoslužby k poctě Hospodina i kajících proseb lidu.³⁵

Ježíš sám se jako Boží Syn zjevil světu také nejdříve jako malé dítě. Dospělý Ježíš zaujímá k dětem Boží postoj. Nevinnost dětí, jejich bezelstnost a naprostá důvěra, mu mnohokrát poslouží jako příklad pro ujasnění křesťanského postoje před Bohem.³⁶ Není to však nedokonalost dítěte, kterou Ježíš předkládá, ale tajemství pravé velikosti, které spočívá v touze „udělat se malým jako dítě“. Tento postoj nemá nic společného s dětinskostí, před kterou naopak například apoštol Pavel křesťany varuje a vyzývá je, aby rostli k „plnosti Kristově“.³⁷ Připomíná, že ve víře nelze zůstat na úrovni dítěte. Zde samozřejmě apoštol nemyslí vztah k dětem jako takovým a nic mu nebrání v tom, aby křesťany v církevních obcích oslovoval přímo s otcovskou něhou.³⁸

Církev přistupuje k dětem v duchu Kristově. Jeho „nechte maličké přicházet ke mně“ naplňuje tím, že je přijímá se starostlivou péčí, chrání od počátku jejich život a umožňuje rodičům, aby je přinášeli ke křtu a tak jim otevírali přístup k plnému křesťanskému životu. Věřící rodiče přicházejí se svým dítětem ke Kristu ještě dříve než se narodí. Maminka, která přijímá eucharistii, posiluje svátostně i děťátko ve svém těle.

Když církev křtí, naplňuje poslání, které od Krista dostala. Je zřejmé, že již od počátku křtila nejen dospělé, ale i děti. „V pochopení slov Páně: „Nenarodí-li se kdo znovu z vody a Ducha svatého, nemůže vstoupit do Božího království“ vždy usuzovala, že ani děti nemají být vyloučeny z možnosti přijmout křest“.³⁹ Děti ovšem přijímají křest ve víře církve, kterou za ně dosvědčují rodiče, kmotrové a ostatní přítomní, zastupující zde celou církev. Zároveň na sebe rodiče berou povinnost v této víře své děti vychovávat a pomáhat

³³ Srov. Ex 22,21nn.

³⁴ Srov. Ž 8,3.

³⁵ Srov. JI 2,16.

³⁶ Srov. Mk 10,15; Mt 18,4.

³⁷ Srov. Ef 4,12-16.

³⁸ Srov. LÉON-DUFOUR Xavier: Slovník biblické teologie, Řím: Velehrad- Křesťanská akademie, 1991, 84-85.

³⁹ LITURGICKÝ INSTITUT: Křestní obřady. Křest malých dětí, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1999, 17.

jim, aby se v nich mohla křestní milost rozvíjet a aby tak dospěly k osobnímu vyznání víry a ke svobodnému rozhodnutí pro Krista.⁴⁰ „Víra musí po křtu růst u všech pokřtěných, jak u dětí tak u dospělých“.⁴¹

Rodičům tedy přísluší základní odpovědnost za křesťanskou výchovu svých dětí. Důležité poslání však má i celá obec věřících. Křtem bylo dítě začleněno do Božího lidu, který ona reprezentuje. Společenství věřících umožňuje a nese rozhodnutí víry každého jednotlivce a poskytuje mu podporu. „Víra však potřebuje společenství věřících. Každý věřící může věřit pouze ve víře církve“.⁴²

Křesťanská výchova však musí směřovat ještě dále. K přijetí dalších iniciačních svátostí, biřmování a eucharistie. Až pak bude dítě jako křesťan plně konstituováno.

Cesta předávání víry je jednodušší, jestliže rodiče nabízejí to, co sami poznávají jako dobré a důležité. „Výchova bude vždy určitým způsobem sebesdělováním“.⁴³ Pro tento úkol mají čerpat posilu v modlitbě a ve svátostech, především v eucharistii.

Rodiče, kteří čerpají z tohoto pramene a uvědomují si jeho význam, nutně touží ukázat jeho důležitost i svým dětem. Proto je k němu přivádí. Církev je v této snaze rodičům nápomocná a při slavení liturgie na děti pamatuje. Přijímá je do svého společenství a vychází jim vstříc, jak je to nejvíce možné. Protože liturgické úkony nejsou soukromé úkony, nýbrž slavnostní projevy církve, jsou zde určité hranice, kam až lze liturgické obřady potřebám dětí přizpůsobovat, jak o tom bude dále pojednáno.

Liturgii slaví celé Kristovo tělo a každý úd je účasten podle svých možností a schopností. „Církev však je svátost jednoty. Je to svatý lid, sjednocený a uspořádaný pod vedením biskupů. Proto tyto úkony přísluší celému tělu církve, jsou projevem celého těla a na celé tělo působí. Jednotlivých údů se však týkají různým způsobem podle různých stavů, úkolů a činné účasti“.⁴⁴ Liturgie je především akcí dospělého člověka, přesto z ní není žádný křesťan vyloučen, protože všichni tvoří jedno Kristovo tělo, kde každý má své místo. Pokřtěné dítě je také plnoprávným členem církve, jeho účast na liturgii je proto žádoucí, je však dána jeho možnostmi. Použijeme-li příklad z profánní oblasti, pak lze

⁴⁰ „V teologickém chápání je víra *osobní základní volba, v níž člověk v milosti a v důvěře v účinnou Boží moc v Ježíši Kristu odpovídá na spásné dění Zjevení v souhlase s církví ve Vyznání*. Víra má dvojitou podobu, která je od dob sv. Augustina označována jako *fides qua* (víra Bohu a spolehnutí se na něj) a *fides quae* (víra v to, co Bůh zjevuje, neboť mu věřím). Ve své první podobě se víra projevuje především ve vztahu důvěry vůči Bohu, ve své druhé podobě přijímá obsah Božího Zjevení, kterým se nám Bůh dává lépe poznat a ukazuje nám cestu ke spáse. Roste-li náš vztah k Bohu, roste i naše touha poznávat ho ve zjevení a naopak. Obě podoby víry spolu tedy úzce souvisí. Je zřejmé, že v dětském věku se bude jednat především o první podobu víry v Boha, která se vytváří v úzké souvislosti s důvěrou v rodiče a zkušenostmi s okolním světem dítěte.“ HERCIKOVÁ Pavla Edita: *Křesťanská výchova dětí*, Praha: Pastorační středisko, 2002, 33.

⁴¹ KKC 1253.

⁴² KKC 1253.

⁴³ GIUSSANI Luigi: *Riziko výchovy*, Praha: Zvon, 1996, 95.

⁴⁴ SC 26.

konstatovat, že dítě je stejně tak plnoprávným občanem státu jako dospělý, ale nemá zatím možnost např. volit. Ze všeho, co bylo řečeno jasně vyplývá, že děti se mohou a mají s dospělými liturgie účastnit.

Děti mohou být přítomny při každé liturgické slavnosti. Dále však budeme mít na mysli především slavení mše svaté, kterou děti navštěvují nejčastěji.

Proti dětské účasti na bohoslužbách mohou vzniknout nejrůznější námitky. Například, že dítě ničemu nerozumí, že ruší ostatní věřící a důstojnost bohoslužby je tím poškozena. Děti však i v profánním životě doprovázejí rodiče při nejrůznějších slavnostech, ačkoli jim nemůže být zřejmý celý smysl tohoto konání. U dětí totiž nejde v první řadě o porozumění všemu, co se děje a o čem se hovoří. Děti potřebují být se svými rodiči, hledět na ně, prožívat slavnost spolu s nimi. Neboť jeden z předpokladů, aby si děti utvářely správnou představu o Bohu a budovaly k němu důvěrný vztah, je právě příklad a svědectví rodičů. Již od nejtělejšího věku děti velmi citlivě vnímají postoj rodičů vůči Bohu. Vnímají jejich soustředěnost, opravdovost s jakou se k Bohu obrací, aniž by třeba chápaly jediné slovo z pronášené modlitby. „Vyzařuje-li navíc z rodičů radost, pokoj a důvěra, je jejich příklad pro představu dítěte o tom, jaký je Bůh, mnohem důležitější než jakékoli dlouhé poučování. Stejně výmluvně ale na dítě působí, prožívají-li rodiče své křesťanství jako obtížnou povinnost“.⁴⁵ Způsob dětské účasti na liturgii závisí na mnoha okolnostech. Především na věku dítěte, ale také na jeho temperamentu a osobním projevu. To, co je možné jednomu dítěti, druhé nezvládne, nebo zvládne, ale až mnohem později. Každé konkrétní společenství věřících má také odlišné možnosti, jak rodičům pomáhat.

Instrukce pro přípravu rodičů na křest dítěte doporučují, aby se ve farnosti scházely rodiny s dětmi, které přijaly křest, a společně se modlily. V den výročí křtu by pak měly vždy připravit pro dítě malou slavnost, aby si stále více uvědomovalo, jak veliké milosti se mu v této svátosti dostalo.

Žádné dítě nechce zůstat dítětem. Jeho touha je být dospělý. Povinností rodičů je, umožnit mu toho dosáhnout. To platí obecně, tedy i pro oblast křesťanské víry.

⁴⁵ HERCIKOVÁ: op.cit., 33.

5 Církevní směrnice

Druhý vatikánský koncil se zabývá problematikou manželství a rodiny v mnoha dokumentech. Odpovědi na otázky související s naším tématem lze odvodit z několika z nich. Především je to pastorální konstituce *Gaudium et spes*, také v pojednání o církvi *Lumen gentium* najdeme několik důležitých podnětů, které se týkají daného problému. Velmi důležitá je konstituce o liturgii *Sacrosanctum Concilium*. Nelze opomenout ani prohlášení o křesťanské výchově *Gravissimum educationis*.

Z pokoncilních dokumentů je potřeba připomenout *Direktorium pro mše s dětmi*, které vydala Kongregace pro bohoslužbu jako doplněk k Římskému misálu v roce 1973, a samozřejmě apoštolskou adhortaci Jana Pavla II. *Familiaris consortio*, ve které jsou rozpracované závěry biskupské synody z roku 1980 v Římě. Tato synoda se otázkám rodiny a manželství podrobně věnovala a své závěry poskytla k dalšímu rozpracování, což se uskutečnilo ve výše zmíněné adhortaci.⁴⁶

Gaudium et spes konstatuje na začátku 47. kapitoly, že „dobro člověka i lidské společnosti těsně souvisí s utěšeným stavem manželského a rodinného společenství“.⁴⁷ Toto konstatování je východiskem k následující úvaze: Je zřejmé, že jen kvalitní rodina dává naději na „produkcí“ kvalitních křesťanů (a samozřejmě i kvalitních občanů), kteří budou schopni dobro společnosti realizovat. Z toho pro křesťany vyplývají dva hlavní úkoly : 1) usilovat o utěšený stav manželského a rodinného společenství a 2) zodpovědně vychovávat své děti. Utěšený stav manželského a rodinného společenství si lze představovat různě. Křesťanským manželům je však jasné, že je to společenství, ve kterém je přítomen Ježíš Kristus, a bez něj nelze utěšeného stavu dosáhnout ani v rodině ani ve společnosti. Skrze církve jsou jim pak nabízeny účinné prostředky pomoci ve svátostech, zázemí by mělo poskytovat také společenství všech bratří v Kristu. Proto jsou dále v dokumentu objasněny některé body církevní nauky, „aby tak byli poučeni a posíleni křesťané a všichni lidé, kteří se snaží hájit a podporovat přirozenou důstojnost a vynikající posvátnou hodnotu manželského stavu“.⁴⁸

Především musí o kvalitní manželské soužití usilovat sami manželé, „aby jako Kristus miloval svou církev a vydal sám sebe za ni, i oni jeden druhého milovali se

⁴⁶ V úvodu apoštolské adhortace FC uvádí Jan Pavel II: „Na závěr svých rokování mi předali synodální otcové obsažený seznam návrhů („Propositiones“). Zahrnuje výsledky jejich uvažování v oněch dnech naplněných prací. Jednomyslně mě prosili, abych sdělil lidstvu, jak živou starost má církev o rodinu, a abych dal vhodné pokyny pro obnovení pastorace na tomto tak základním úseku lidského a křesťanského života.“
Srov. FC 2.

⁴⁷ GS 47.

⁴⁸ GS 47.

vzájemnou oddaností a s trvalou věrností“.⁴⁹ Jen takové prostředí dává naději, že i jejich děti dorostou křesťanské dospělosti a plnosti života z víry. Rodiče musí jít dětem příkladem celým svým životem. Svou modlitbou, lidským přístupem k potřebám druhých lidí, plněním všech svých povinností, náboženské povinnosti nevyjímaje. Musí zodpovědně a svědomitě přistupovat k výchově svých dětí. „Budou-li tedy rodiče předcházet příkladem a rodinnou modlitbou, jejich děti a vůbec všichni, kdo žijí v rodinném kruhu, naleznou snadněji cestu lidskosti, spásy a svatosti“.⁵⁰

Dále je zdůrazněno, že na tomto výchovném procesu se mají podílet všichni členové širší rodiny (prarodiče, příbuzní, kmotři). „Taková rodina, ve které se stýkají různé generace a vzájemně si pomáhají získat plnější moudrost a sladit lidská práva s ostatními požadavky společenského života, je základem společnosti“.⁵¹ V této souvislosti jsou vyzývány státní a vědecké instituce, aby napomáhaly prospěchu rodin a také je zde velmi důrazný apel na kněze a společenství věřících.⁵² Jejich angažovanost a všestranná pomoc by měla být prvořadá. To se týká také velmi podstatně pomoci při náboženské výchově a uvádění dětí do liturgie a křesťanského života.

Lumen gentium chce objasnit všem věřícím podstatu a všeobecné poslání církve. Zde je potřeba hledat i poslání křesťanské rodiny a její začlenění do tajemného těla Ježíše Krista. Každý křesťan je totiž povolán, aby se skrze své všeobecné kněžství podílel na jediném Kristovu kněžství. To se děje v každé svátosti. „Ve svátosti manželství se křesťanští manželé stávají znamením a podílejí se na tajemství jednoty a plodné lásky mezi Kristem a církví, a dostávají sílu, aby si vzájemně pomáhali ke svatosti v manželském životě a při rození a vychovávání svých dětí“.⁵³

Dostávají k tomu své vlastní dary, které jim umožňují tento úkol zodpovědně plnit. Rodina je nazývána malou církví, ve které jsou rodiče dětem prvními hlasateli a svědky víry. V této malé církvi se rodiče podílejí na kněžském úřadu Kristově také tím, že svým dětem žehnají, trpělivě snášejí těžkosti života a každodenní starosti. „Tyto skutky pak zbožně přinášejí Otci zároveň s obětí těla Kristova, když se slaví eucharistie“.⁵⁴

⁴⁹ GS 48.

⁵⁰ GS 48.

⁵¹ GS 52.

⁵² „Kněží mají povinnost získat si ve věcech týkajících se rodiny náležité vzdělání, aby mohli podporovat povolání manželů v jejich manželském a rodinném životě rozmanitými pastoračními prostředky, kázáním Božího slova, bohoslužebnými obřady a jinou duchovní pomocí, vlídně a trpělivě je posilovat v obtížích a upevňovat je v lásce, aby se tak vytvořily opravdu skvělé rodiny.

Různé spolky, zvláště rodinná sdružení, se mají snažit poučováním i činnostmi utvrzovat mladé lidi a samy manžele, hlavně nedávno oddané, a utvářet je pro rodinný, společenský a apoštolský život.“ GS 52.

⁵³ LG 11.

⁵⁴ LG 34.

Podíl na Kristově učitelském úřadu uskutečňují rodiče tím, že svým dětem hlásají slova evangelia a nechávají touto radostnou zvěstí prostoupit celý svůj život. Manželé jsou dětem prvními svědky víry a lásky Kristovy. Je-li toto první hlásání pravdivou součástí běžného života rodiny, stává se dítěti zásadním znamením na cestě za Kristem.

Rodiče mají také účast na Ježíšově královské službě tím, že pozorně vedou své děti k Bohu, jemuž sloužit znamená kralovat.⁵⁵ Učit své děti kralovat ve službě Ježíše Krista je dokonalý výchovný program k životu křesťana a zároveň nástin dokonalého programu výchovy ke skutečnému lidství. Křesťané by si měli svou časnou činností ve společnosti vzájemně pomáhat k dokonalejšímu způsobu života, aby svět byl stále více prostoupen Kristovým duchem. Měli by uznávat hodnotu každého tvora, jeho zaměření k oslavě Boha, protože Kristus chce prostřednictvím věřících rozšířit své království pravdy a života, svatosti a milosti, spravedlnosti, lásky a pokoje.

Sacrosanctum Concilium. Tato konstituce byla základem k hluboké liturgické reformě a skutečně dala věřícím možnost prohloubit svůj křesťanský život, jak si hned v úvodu vytkla za cíl. Nikde sice přímo nepojednává o otázkách týkajících se účasti dětí na liturgii, ale je zde možno najít mnoho závěrů, které s touto problematikou podstatně souvisí.

„Liturgie je vrchol, k němuž směřuje činnost církve, a zároveň zdroj, z něhož vyvěrá veškerá její síla. Vždyť apoštolská práce je zaměřena k tomu, aby se všichni, kdo se vírou a křtem stali Božími dětmi, shromáždili vjedno a uprostřed církve chválili Boha, účastnili se Oběti a jedli ze stolu Páně“.⁵⁶ Tento odstavec je právem tak často citován, protože vyjadřuje podstatu a cíl všeho našeho snažení. Jak by mohli křesťanští rodiče toto ve výchově svých dětí opomenout?

Křesťané jsou vyzýváni k plné, uvědomělé a aktivní účasti na liturgických úkonech. O takovou účast věřících se musí snažit především duchovní, ale nejen oni. Apel směřuje ke všem, kdo vyučují a vedou žáky, seminaristy, řeholníky i své děti. Všichni mají horlivě a trpělivě usilovat o liturgickou výchovu svých svěřenců, a to úměrně jejich věku, okolnostem, způsobu života a stupni náboženské vyspělosti.⁵⁷ Z toho je možno usoudit, že i pro děti je v liturgii místo a je třeba na ně pamatovat (jak se to konečně stalo v průběhu dalšího domýšlení závěrů tohoto dokumentu).

Liturgická obnova zdůraznila mimořádný význam Písma svatého při slavení liturgie. Z toho vyplývá, že i v rodinách by se měla jeho četbě věnovat větší pozornost obecně i při přípravě na prožívání nedělní mše svaté nebo jiných liturgických úkonů.

⁵⁵ Srov. LG 36.

⁵⁶ SC 10.

⁵⁷ Srov. SC 19.

Věřící jsou neustále vyzýváni k aktivní účasti při liturgii. Naplnit tento požadavek znamená opustit stereotypy, nelitovat námahy a nenechat se odradit, když se vše hned dobře nedaří. To platí i pro liturgii s účastí dětí. O některých dalších směrnicích bude pojednáno v souvislosti s jejich aplikací.

Gravissimum edukationis. Prohlášení o křesťanské výchově rozebírá podrobně výchovné cíle, prostředky i instituce, které výchovu realizují. Mezi cíle křesťanské výchovy patří také to, „aby pokřtění - zatímco jsou postupně uváděni v poznání tajemství spásy – den ze dne si byli více vědomi přijatého daru víry: ať se učí klanět se v duchu a v pravdě Bohu Otci, zvláště liturgickými úkony“.⁵⁸ Dále tento dokument rodičům připomíná povinnost své děti řádně vychovávat. Tím, že dali svým dětem život, tuto povinnost na sebe automaticky převzali.

Direktorium pro mše s dětmi. Podklady k této směrnici shromažďovala Kongregace pro bohoslužbu podle podnětů a požadavků, které přicházely z celého světa. Ke spolupráci na jeho vypracování pozvala mnoho kompetentních laiků. U nás bylo *Direktorium* vydáno r. 1992 spolu s Eucharistickými modlitbami pro mše s dětmi.

Na začátku je pragmaticky konstatováno, „že dnešní životní poměry, v nichž děti vyrůstají, málo podporují jejich duchovní pokrok. Často ani rodiče neplní v dostatečné míře své povinnosti, které na sebe vzali při křtu svých dětí“.⁵⁹ Proto je potřeba ze strany církve zvláštní péče. Tato péče se konkrétně projevila vypracováním předloženého direktoria, aby bylo dosaženo lepší účasti dětí na liturgii. Při té příležitosti bylo výslovně prohlášeno, že se nejedná o vytvoření nějakého nového ritu, ale o zkrácení nebo vypuštění určitých prvků při bohoslužbě. Také při výběru textů je možno použít vhodnějších úryvků, přičemž je biskupským konferencím a jednotlivým biskupům vyhrazena možnost určitých přízpusobení, která se pro jejich oblast jeví jako důležitá.

Direktorium se vztahuje na děti, které ještě nedorostly do předpubertálního věku. Je rozděleno na tři části. První se zabývá přípravou dětí na slavení mše svaté, druhá část hovoří o slavení mše pro dospělé, které se účastní i děti, ve třetí části se pojednává o slavení mše s dětmi, které se účastní jen několik dospělých. Směrnice budou podrobněji rozebrány z hlediska jejich aplikace.

Familiaris consortio. Úvodní kapitoly obsahují zamyšlení nad stavem současné rodiny a nad jejím posláním v Božím plánu. Ve třetí části adhortace jsou zdůrazněny čtyři všeobecné úkoly rodiny:

⁵⁸ DRUHÝ Vatikánský koncil: Prohlášení o křesťanské výchově *Gravissimum educationis*, in: Dokumenty II. vaticánského koncilu, Řím: Křesťanská akademie, 1983. čl. 2. (dále GE)

⁵⁹ LITURGICKÁ KOMISE BISKUPSKÉ KONFERENCE ČSFR: Eucharistické modlitby. Direktorium pro mše s dětmi, Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1992, čl. 1. (dále DMD)

1) v y t v á ř e n í o s o b n í h o s p o l e č e n s t v í - Manželé mají budovat společenství lásky mezi sebou i mezi členy širší rodiny, svou věrností svědčit o absolutní věrné lásce Boží k člověku. Rodina se má stát „školou plnějšího lidství“ a také specifickým vyjádřením a uskutečněním církevního společenství. Proto také může a má být nazývána „domácí církví“. „Zvláště přijímání svátosti pokání a účast na hostině Kristova těla dává křesťanské rodině milost a odpovědnost, aby mohla překonávat všechny roztržky, přibližovat se k plné pravdě Bohem chtěného společenství, a tak odpovídat na vroucí přání Pána, „aby všichni byli jedno“.⁶⁰ V křesťanské rodině muž i žena mají stejnou důstojnost. Totéž platí i o každém dítěti v této rodině. Rodina má u každého svého člena uznávat vysokou důstojnost osoby jakožto živého obrazu Boha a jako takového ho respektovat a hájit.

2) s l u ž b a ž i v o t u - „Plodná manželská láska mnohostranně slouží životu. Nejbezprostřednější, nejvlastnější a zcela nenahraditelné je plození a výchova“.⁶¹ Skutečná služba životu však znamená mnohem více než jen plození dětí, i když je takto obecně lidsky chápána. „Ještě více se rozšiřuje a obohacuje všemi plody mravního, duchovního a nadpřirozeného života. Otec a matka jsou povoláni darovat je svým dětem, a skrze děti církvi a světu“.⁶² K opravdu křesťanské výchově dětí vybavuje manžele svátost manželství, ve které se jim dostává všech darů Ducha svatého, aby mohli dětem pomáhat v procesu jejich lidského a křesťanského zrání. Obojí musí jít ruku v ruce. Výchova k základním hodnotám lidského života je součástí křesťanské výchovy. Rodiče mají být svým dětem prvními hlasateli evangelia. Mají se s nimi modlit, mají s nimi číst Boží slovo a za pomoci svátostí je začleňovat do nejnuitnějšího tajemství Kristova eucharistického a církevního těla. Teprve tím se stávají dokonale rodiči. V tomto úsilí ovšem musí rodičům pomáhat i ostatní výchovní činitelé v církvi i ve státě.

3) ú č a s t n a v ý v o j i s p o l e č n o s t i - Rodina je se společností organicky spojena, „neboť v ní vyrůstají občané, a tam také nalézají první školu společenských ctností, které znamenají život a rozvoj společnosti“.⁶³ Rodina má být společností otevřená, má se věnovat mnohostranným společenským úkolům (to je například služba potřebným, pohostinnost), má se projevovat také v jednání politickém. Naopak společnost má zase ctít a podporovat rodinu, uznávat její vlastní a původní právo. Rodina i společnost mají stejný cíl a v jeho uskutečňování by se měly doplňovat a podporovat. Obě mají totiž obhajovat a podporovat dobro všech a každého jedince.

⁶⁰ FC 21.

⁶¹ FC 41.

⁶² FC 28.

⁶³ FC 42.

4) účast na životě a poslání církve – „K základním úkolům křesťanské rodiny patří její poslání církevní : je povolána sloužit budování Božího království v dějinách tím, že se podílí na životě a poslání církve“.⁶⁴ Mezi církví a rodinou coby „církví v malém“ je hluboká souvislost. Rodina svým způsobem zpřítomňuje tajemství církve v čase a je jejím živým obrazem. Církev dává rodině život, ve slově jí odhaluje její vlastní totožnost a posiluje ji svátostmi, aby se ke cti Boha Otce posvěcovala. Křesťanská rodina je povolána podílet se na poslání církve a společnosti a má se na něm podílet jako společenství, protože na sobě nese znamení společenství. Na poslání církve se podílí jako :

- věřící a víru hlásající společenství. „Tím naplňuje svůj prorocký úkol, když také ona přijímá Boží slovo a předává je dál“.⁶⁵ Svoji víru mají křesťanští manželé vyznávat celým životem, svědčit o ní, předávat ji a stále se ve víře vzdělávat.

- jako společenství vedoucí dialog s Bohem. „To je kněžský úkol, který může a musí křesťanská rodina uskutečňovat v těsném spojení s celou církví každodenním manželským a rodinným životem“.⁶⁶ Tím, že plní tento kněžský úkol, posvěcuje samu sebe, církevní společenství i svět. Rodina se má především společně modlit, čerpat posilu ve svátostech, zvláště v eucharistii. Má být v živém spojení s Kristem, a toto spojení neustále posilovat a obnovovat.

- jako společenství sloužící člověku. Tím má křesťanská rodina účast na královském poslání Ježíše Krista, když jako on uskutečňuje svou službu lásky k Bohu a k bratřím. Tato služba začíná v rodině mezi manželi a rozšiřuje se na všechny lidi.

Závěrečná část pojednává o pastoraci rodin. Je znovu zdůrazněn význam rodiny a naléhavost pastorační pomoci církve, která začíná již u mladých lidí, při jejich přípravě na vstup do manželství. Tato péče se týká všech rodin, v každé fázi jejich životního stavu. Zvláštní pozornost je věnována problémům rodin, které se nacházejí v nějaké svízelné situaci.

⁶⁴ FC 49.

⁶⁵ FC 51.

⁶⁶ FC 55.

6 Aplikace církevních směrnic

Budou prezentovány především směrnice uvedené v *Direktoriu pro mše s dětmi*, které směřují přímo k praktickému využití. Dále budou zmíněny směrnice a normy uvedené v předchozí části, které zásady v *Direktoriu* korigují nebo doplňují. Eucharistie není samozřejmě jediná liturgická slavnost, které se děti mohou účastnit. To, co bude uvedeno, platí i pro všechny ostatní.

6.1. Příprava na bohoslužby

Děti, které přicházejí na bohoslužbu by měly být přiváděny ke stále hlubšímu a jasnějšímu pochopení jejího obsahu. To samozřejmě vyžaduje přípravu především v rodině, ale také v rámci farní katecheze nebo při setkávání věřících rodin, kde mohou být dětem liturgické prvky také vhodným způsobem přiblíženy. *Direktorium* přípravu na bohoslužbu důrazně doporučuje. Připomíná také, že „liturgická a eucharistická výchova nesmí být oddělena od obecně lidské a křesťanské výchovy. Bez tohoto základu by liturgická výchova mohla dokonce uškodit“.⁶⁷ Náboženská výchova má od počátku co do činění s celým člověkem. Musí prostupovat celou výchovou jako její nedílná součást. „Tam, kde je náboženství slovo pro odtržený zvláštní okruh vedle jiných okruhů, tam nevyhnutelně dochází ke ztrátě náboženství skrze náboženskou výchovu“.⁶⁸

Jak by měla vypadat příprava v rodině? Především mají být děti vedeny k **samostatné modlitbě**. To samozřejmě předpokládá, že se rodiče budou s dětmi modlit. „Podle své vážnosti a kněžského poslání, které se týká všech pokřtěných, mají zvláště křesťanští rodiče zvláštní úkol vychovávat své děti k modlitbě, vést je k postupnému objevování Božího tajemství a k osobnímu rozhovoru s Bohem“.⁶⁹ Modlitba by měla zaujímat v životě rodiny své pevné a pravidelné místo. Dítě si již v prvních měsících života uvědomuje, že rodiče k někomu hovoří. Později se k jejich modlitbě připojuje, až konečně samo formuluje vlastní modlitbu. Tak se učí Boha chválit, děkovat mu i prosit jej v těžkostech. Musí zažít krásu toho, že Bohu je možno všechno říci. Musí získat jistotu, že On se nad ničím nepohoršuje, že je neodsuzuje, ale přijímá je vždy s láskou.⁷⁰ Modlitba v rodině a modlitba při bohoslužbě by se měla vzájemně propojovat a doplňovat, aby dítě

⁶⁷ DMD 8.

⁶⁸ SMAHEL Rudolf: *Duševní vývoj a duchovní zrání dítěte*, Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1997, 53.

⁶⁹ FC 60.

⁷⁰ Srov. HERCIKOVÁ: *op. cit.*, 86.

nezískalo pocit, že modlit se má jen v kostele, nebo že doma se hovoří s Bohem jinak. Dítě by se mělo naučit některé formulované modlitby recitovat z paměti, zvláště modlitbu Páně a také některé části mše svaté, aby mohlo odpovídat společně s ostatními. Zároveň je však nutné také vysvětlovat smysl těchto modliteb, aby dítě jen bezmyšlenkovitě neodříkávalo slova, ale rozumělo tomu, co říká. „K domácí přípravě a k pokračování bohoslužby, slavené v kostele, používá křesťanská rodina soukromé modlitby s jejich bohatými rozmanitými formami. Tato rozmanitost, dokazující neobyčejné bohatství, jímž Duch svatý oživuje křesťanskou modlitbu, vychází vstříc různým potřebám a životním situacím člověka, který se chce obracet na Pána“.⁷¹ Modlitba by také měla mít v denním pořádku dítěte svůj pravidelný čas. Zvykne-li si dítě na pravidelnost osobní a společné modlitby v rodině, zvykne si snáze i na pravidelnou modlitbu liturgickou ve společenství věřících.

Důležitý je i prožitek **společných rodinných slavností**, společné stolování, přátelské hostiny. To jsou obecně lidské zkušenosti, které nacházejí nejdokonalejší vyjádření v hostině eucharistické. Příprava společného stolování, poděkování za jídlo, za jeho přípravu, radost z přítomnosti všech zúčastněných a konečně požitek z jídla samotného, to všechno může pomoci k lepšímu pochopení společného shromáždění kolem stolu Páně. „Z antropologického hlediska by liturgické slavení nemělo být člověku zásadně cizí, protože jako takové odpovídá základní orientaci lidské existence“.⁷²

V rodině se dítě také učí **prosit o odpuštění** a samo odpouštět. Vývoj morálního úsudku, čili svědomí, souvisí s celkovým utvářením osobnosti každého jedince.⁷³ Malé dítě nedokáže ještě příliš zacházet se svou vůlí a ovlivňovat nějak zásadně své chování, ale jak roste jeho poznání, rozvíjí se i vědomí vlastního provinění. Pro dítě je nesmírně důležité prožít odpuštění. „Odpuštění není odměna, ale osvobození od napětí z očekávaného trestu. Jako každé osvobození vzbuzuje i odpuštění kladný cit k osvoboditeli“.⁷⁴ Důležité ovšem je, aby si dítě svou vinu uvědomovalo a pociťovalo nad ní lítost. Není-li tomu tak, pak se odpuštění i trest míjí jakýmkoli účinkem. Dokonce je dítě bude považovat za nespravedlnost. Proto je vždy potřeba nejprve tyto věci ujasnit. Vina, trest a odpuštění souvisí v křesťanském pohledu vždy se spravedlností a milosrdenstvím. Rodiče mají velikou zodpovědnost, aby při výchově dítěte používali těchto „nástrojů“ správně. Vždyť na tom, jak oni odpouštějí, se dítě učí poznávat, jak odpouští Bůh. Z jejich

⁷¹ FC 61.

⁷² KUNETKA František: Slavnost našeho vykoupení, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1997, 92.

⁷³ „Ve vývoji svědomí můžeme rozlišit dvě základní stádia, totiž předautonomní nebo také heteronomní svědomí a vytváření a zrání svědomí autonomního. Začátek tvorby autonomního svědomí můžeme klást přibližně do období konce předškolního věku.“ Srov. HERCIKOVÁ: op. cit., 28.

⁷⁴ MATĚJČEK Zdeněk: Po dobrém nebo po zlém, Praha: Portál, 2000, 96.

přístupu ke spravedlnosti, chápe dítě i spravedlnost Boží, která je vždy spojena s milosrdenstvím.

Smysl pro náboženské skutečnosti pomáhá rozvíjet také **zkušenost symbolických úkonů**. V liturgii je velmi mnoho věcí vyjadřováno symbolicky. „Liturgické konání je odkázáno na znamení, ostatně tak jako celá lidská společnost. Každé poznání začíná od smyslů. Tím spíš je i setkání s Bohem myslitelné jen skrze znamení“.⁷⁵ Děti jsou pro řeč znamení nesmírně vnímavé. V životě rodiny prožívají společně s ostatními mnoho okamžiků, které mohou být vhodnou přípravou pro pochopení znamení v liturgii. Slavnostně ozdobený stůl, květiny pro toho, kdo má svátek, rozsvícené svíce, adventní věnec, podání ruky nebo křížek na čelo, to všechno jsou věci, které obdobným způsobem obsahuje i liturgie. Více bude o těchto skutečnostech pojednáno v závěrečné kapitole.

Rodina by měla také něco společně podnikat. **Společná činnost** rodinu stmeluje, obohacuje o společné zážitky. V přípravě na liturgii to mohou být nejrůznější aktivity. Například výroba adventního věnce, výprava na „kočičky“ před Květnou nedělí, ale i výroba malého dárku pro babičku, která sedává v první lavici a nosí nám občas bonbóny.

Rodina je také místo, kde si dítě osvojuje nezákladnější návyky slušného lidského chování. **Pozdrav, prosba a poděkování** by se pro ně měly stát samozřejmostí. To pak vede automaticky k dalším pozitivním posunům v jeho výchově. Například naučí-li se dítě zdravit, učiní je to pozorným k osobám, se kterými se setkává. Prosba a poděkování je vede k tomu, aby si uvědomilo, čeho všeho se mu dostává. Všechny tyto prvky obsahuje také modlitba osobní i liturgická.

K duchovnímu rozměru výchovných prostředků patří i **vděčnost**. „Vzniká z pocitu úlevy a osvobození od jakéhokoliv břemene, které nás tížilo včetně pocitu viny“.⁷⁶ Vděčnost pociťujeme k tomu, kdo nás od tohoto břemena osvobodil. Je to cit pozitivní, povznášející, děkovaná modlitba, která zároveň vzbuzuje odhodlání nějak odplatit v dobrém tomu, kdo nám kýženou úlevu přinesl, nebo udělat něco obecně dobrého. To není jenom potřebná základna pro dobrou prosociální činnost, ale vede ještě dále k vděčnosti za vše, co jsme zdarma obdrželi, totiž záchranu od všech našich břemen v Ježíši Kristu.

Děti by také měly být vedeny ke vnímání **tajemství**. Je vhodné, jestliže dítě ví, že jsou věci, o kterých lze hovořit jen s tátou nebo mámou, nebo mít tajemství s nějakým blízkým člověkem. Nejde samozřejmě o to, aby dítě před rodiči něco tajilo, musí mu však být zřejmé, že jsou tajemství, která druzí respektují a chrání. „Může to být počáteční příprava pro vnímání tajemství lidských i božských, tedy i pro vnímání tajemství víry

⁷⁵ RICHTER Klemens: Liturgie a život, Praha: Vyšehrad, 1996, 46.

⁷⁶ MATĚČEK: op. cit., 104.

v Nejsvětější Trojici i tajemství zla ve světě“.⁷⁷ V eucharistii je Ježíš Kristus také tajemně přítomen. Pro mnohého křesťana se může tento fakt stát překážkou ve víře právě proto, že na respektování a přijímání tajemství nebyl nikdy připraven.

Velmi důležité je seznamovat děti vhodnou formou s biblickými texty, jinými slovy **uvádět je do Písma svatého**. V přípravě na společné slavení liturgie je vhodné vybrat nějakou perikopu, kterou děti při bohoslužbě uslyší, a věnovat se jejímu obsahu tak, aby byl pro dítě alespoň částečně srozumitelný. Připravují-li se děti v rámci společné katecheze, je možno příběh zdramatizovat, pořídit při jeho vyprávění obraz, ilustrace apod.

V přípravě na liturgii je vhodné naučit děti **okamžikům ztišení**. Existuje mnoho návodů jak prožitek ticha u dítěte zprostředkovat. Pro začátek je stačí upozornit, když vykonává nějakou činnost příliš hlučně (např. zavírání dveří, které jdou zavírat i potichu), postupně je možno navodit takové chvílky vhodnou činností nebo četbou.

Poznání a úcta k liturgickému prostoru souvisí opět s tím, jak je dítě vedeno k vnímání okolního světa. Má si vážit věcí kolem sebe, všímat si jejich krásy a učit se s nimi zacházet. Je vhodné navštěvovat s dítětem kostel mimo bohoslužby, seznamovat je s věcmi, které se zde nacházejí, odpovídat na jeho dotazy, nechat je v klidu si prohlížet obrazy, prožít chvílku ticha před svatostánkem. Dítě si tak přirozenou cestou osvojí chování v tomto prostoru, který se pro ně stane důvěrně známým, a bude třeba později přicházet samo.

6.2. *Slavení mše pro dospělé s účastí dětí*

Zde je myšlena nedělní bohoslužba, které se účastní větší počet dětí v doprovodu rodičů nebo jiné dospělé osoby. Děti se účastní celé bohoslužby společně s ostatními věřícími. „Při takových mešních slavnostech mohou děti působivě prožívat svědectví víry dospělých. Avšak taková slavnost může nábožensky obohatit i dospělé, protože prožívají úlohu dětí v křesťanském společenství. Účastní-li se děti spolu s rodiči, velmi se tím podporuje křesťanský duch rodiny“.⁷⁸ V našich poměrech je málo míst, kde je možno malé děti na část bohoslužby slova odvést do jiného prostoru. Tam, kde tato možnost existuje, je samozřejmě dobré ji občas využívat. Děti by si však neměly zvyknout na to, že při každé mši svaté odcházejí.

⁷⁷ O výchově dětí. Výchova, sešit č. 1. (bez autora), Praha: Pastorační středisko při Arcibiskupství pražském, 1993, 48.

⁷⁸ DMD 16.

Úplně malé dítě by se při bohoslužbě mělo chovat přiměřeně. Pokud toho není schopné, je vhodné na určitý čas návštěvy mše svaté přerušit. „Menší děti, které se nemohou nebo nechtějí mše účastnit, mohou přijít na závěr mše, aby spolu s celou obcí obdržely požehnání“.⁷⁹ Zásadně platí, že dítě nemá být do náboženských úkonů nuceno ani za odpor k nim trestáno.⁸⁰ Tříleté dítě by již mělo účast na celé mši svaté zvládnout. Záleží to na jeho přípravě z domova, na jeho temperamentu a také na prostoru, ve kterém se mše svatá slaví.

Nedělní liturgie má své závazné schéma, které je potřeba dodržet. Není možno svévolně zasahovat do jednotlivých částí bohoslužby ani vymýšlet cokoli nového. Je potřeba předložené směrnice promyslet a nabízených podnětů v daných konkrétních podmínkách maximálně využít. „V určitém ohledu mají zásady aktivní a uvědomělé účasti zvlášť velikou závažnost pro mše s dětmi. Proto ať se dělá všechno, aby se tato účast posílila a obohatila“.⁸¹

6.2.1 Vstup – přivítání

Všeobecný úvod k Římskému misálu uvádí úlohu vstupních obřadů takto : „spojit shromážděné věřící v jedno společenství a uschopnit je, aby správným způsobem slyšeli slovo Boží a důstojně slavili eucharistii“.⁸²

Tím, kdo shromažďuje své věřící ke slavení eucharistie, je sám Ježíš Kristus. On nás zve, on nás občerstvuje, on sám se nám dává ve svém slově, ve způsobech chleba a vína, ale také prostřednictvím společenství. „Celý vstup do eucharistické liturgie by měl vypadat jako nové svítání“.⁸³

Vstupní obřady by měly být důstojné. Hned na začátku by měla být patrná důstojnost našeho konání. „Vzhledem k povaze liturgie jakožto úkonu celého člověka a vzhledem k psychologii dětí má velký význam při mších s dětmi účast dětí prostřednictvím gest a postojů“.⁸⁴ (Mezi úkony, které se dají počítat ke gestům, patří právě

⁷⁹ DMD 16.

⁸⁰ „Dítě by mělo vědět, že modlit se vůbec nemusí a že ani pak vztah k rodičům nebude narušen. Před tím vším je ale prvořadou povinností rodičů a vychovatelů, aby dítě do základů víry zasvětili, aby poznalo milujícího Boha, se kterým si je možno povídat a svěřit se mu právě v modlitbě, kterému je možno děkovat bohoslužbou. Odpor k náboženství bývá většinou u dítěte jen zdánlivý, jedná se spíše o projevy lenosti nebo momentu nechuti. Stává se také, že dítě pouze zkouší, co se stane, když se třeba nebude chtít modlit. Jestliže mu v tom poskytneme svobodu, ztratí pro něj v budoucnosti odpor veškeré kouzlo.“ Srov. O výchově dětí: op. cit., 38.

⁸¹ DMD 22.

⁸² KONGREGACE PRO BOHOSLUŽBU A SVÁTOSTI: Všeobecné pokyny k Římskému misálu, Praha: Česká biskupská konference, 2003, 24.

⁸³ DENIS Henri: Jak slavít eucharistii, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2000, 13.

⁸⁴ DMD 33.

průvody a také jiné formy, do kterých jsou zahrnuty úkony těla např. pokleknutí.) K tomu je možno přispět včasnou přípravou všech zúčastněných. Především by bohoslužba měla začínat včas, zvláště když se jedná o mši svatou s účastí dětí. Pokud se děti účastní vstupního průvodu, měly by vědět, kde se shromáždí a jak bude průvod uspořádán. Také je dobré pamatovat na to, jak se budou po skončení průvodu rozcházet, případně kam se mají postavit. Velmi záleží na tom, jaká atmosféra bude hned na začátku navozena. Občas mohou být děti zvláště osloveny v krátkém úvodu, to však nemusí být pravidelně. Ve směrnicích Direktoría je dovoleno obměňovat použití jednotlivých prvků vstupního obřadu. Je možno určitý prvek jednou vypustit a jindy ho zase rozvinout. Vstupní část má však být zakončena vstupní modlitbou.

Důležitou roli má také vstupní zpěv. „Mohlo by se říci, že vstupní zpěv je chvíle, kdy se mají přítomní vzájemně sjednotit, kdy shromáždění „bere ne sebe tělo“, stává se tělem, nebo alespoň to začíná konat“.⁸⁵ Je potřeba vybrat vhodnou píseň. Není podstatné, jedná-li se přímo o píseň pro děti, je však vhodné, aby děti píseň alespoň částečně znaly. Pokud se jedná o dětské písně, jejich výběr by měl být uvážený, aby odpovídal důstojnosti liturgie, liturgickému období, které je právě prožíváno apod. Během mše svaté je pak ještě několik příležitostí, kdy je možno přímo dětskou píseň zařadit, např. po svatém přijímání nebo při přinášení obětních darů. Ostatní zpěvy, které doprovázejí každou liturgii pravidelně, ordinárium a odpovědi, by se měly děti naučit z paměti, aby se mohly svým zpěvem k ostatním připojit.

6.2.2 Bohoslužba slova

Jádro bohoslužby slova tvoří čtení z Písma svatého, proto žádná mše s dětmi nesmí zůstat bez biblického čtení. „Slavit liturgii slova neznamena pronášet povznášející slova před přijímáním, ale znamená to vyznat víru v onoho Boha, který se zjevil v našich lidských dějinách. Vynechání nebo jenom zanedbání liturgie slova by se dotýkalo podstaty křesťanství, znemožnilo by to čerpat z pramene evangelia“.⁸⁶

Nedělní bohoslužba má závazné schéma, které má být zachováno. Prvé a druhé čtení, žalm a evangelium. Také texty těchto čtení mají být z příslušné neděle. Pokud se jedná o bohoslužbu ve všední den, existuje větší volnost.

Boží slovo má být předčítáno od ambonu, má je předčítat lektor nebo jiný pověřený laik, nikoli dítě. Evangelium čte jáhen nebo kněz.

⁸⁵ DENIS: op. cit., 19.

⁸⁶ DENIS: op. cit., 25.

Protože skrze Písmo svaté mluví Bůh ke svému lidu, nemají být používány žádné parafráze bible. Někdy je zvykem každé čtení krátce uvést. To může být vhodné v případě, že se tím více zaměří pozornost na následující text, případně se upozorní na nějakou důležitou myšlenku v jeho obsahu. Toto uvedení však nesmí být dlouhé, jinak je jeho účinek opačný a pozornost dětí se vyčerpá dříve, než se začne vlastní text předčítat. Děti by měly být s biblickým čtením seznámeny již dříve doma nebo při společné katechezi. To také umožňuje s textem nejrůznějšími způsoby pracovat. Ztvárnit ho výtvarně nebo dramaticky. Pokud se s dětmi takto pracuje, je vhodné nějaký výtvar (např. obraz, koláž, apod.) umístit někde v prostoru kostela. Dětem se text lépe připomene a budou při jeho poslechu pozornější a vnímavější. Důležité je také naučit děti odpověď k responsoriálnímu žalmu.

Homilie je důležitá součást bohoslužby slova. „Velmi se doporučuje homilie jako součást liturgie. Během liturgického roku se v homilii na základě posvátných textů vykládají tajemství víry a pravidla křesťanského života. Zvláště při mších, které jsou slaveny o nedělích a zasvěcených svátcích za účasti lidu, se nesmí vynechat, leda z vážného důvodu“.⁸⁷ Úvod k Římskému misálu pak upřesňuje pokyn v tom smyslu, že v homilii má být vykládán text z přečtených úryvků Písma svatého. Výklad může být také zaměřen na některý mešní text s přihlédnutím k právě slavenému tajemství anebo ke zvláštním potřebám posluchačů. Ve mši svaté s účastí dětí je možno vztáhnout tuto poznámku právě na ně. Při této mši svaté je jistě vhodné, aby kněz děti alespoň krátce oslovil. Může být také použito nějakých pomůcek, které obsah hlásaného slova přibližují (například těch, o kterých již byla zmínka). Neměla by to ale být scénka, katechetická hra nebo přímo katecheze pro děti. Promluva pro děti může předcházet nebo následovat po promluvě pro dospělé, která nesmí být vynechána. Homilii má kněz nebo jáhen, nikoli laik. Kněz by měl mít homilii dobře připravenou a promyšlenou. Měl by používat důstojná, zřetelná a prostá gesta. „Hovoří-li k dětem, má se vyjadřovat tak, aby to bylo lehce srozumitelné, přitom se však má vyvarovat všeho, co by mohlo působit dětinsky“.⁸⁸ Promluva by neměla být dlouhá. I zde platí zlaté pravidlo, že „méně někdy znamená více“.

Následuje chvilka ztišení po homilii. „I v mešních slavnostech s dětmi se má pamatovat na ticho jako část slavnosti v patřičný čas, aby vnější činnost nenáležitě nepřevažovala, neboť i děti jsou svým způsobem schopny meditace“.⁸⁹ Na okamžiky ztišení ve mši svaté je vícekrát upozorňováno. V průběhu liturgie jsou chvíle ticha velmi důležité. Děti by měly již doma takové chvílky prožívat, učit se krátce tiše přemýšlet,

⁸⁷ SC 52.

⁸⁸ DMD 23.

⁸⁹ DMD 37.

chvíli meditovat, modlit se k Bohu ve svém srdci. Proto by chvíle ticha neměly být vynechány, neměly by však být příliš dlouhé. To, co bylo řečeno o délce homilie, platí i o délce ztišení. Chvíle ticha jsou v liturgii mše svaté doporučovány ještě několikrát, např. po svatém přijímání.

Pokud jde o recitaci Kréda, směrnice v Direktáři umožňuje použít Apoštolské vyznání víry.

Přímluvy jsou obecná, univerzální modlitba či modlitba věřících. Řídí ji předsedající kněz. Jednotlivé prosby přednáší jáhen, či lektor nebo vhodný laik, není-li jáhen přítomen. Pokud je zapojeno dítě, mělo by to být jen v případě, že prosby pronáší více dospělých osob a mělo by číst prosbu, která je mu obsahem přiměřená. Pokud se chce zabránit určité jednotvárnosti, mohou se občas přímluvy pro konkrétní bohoslužbu přímo sestavit. V jejich případě by se mělo čerpat z textů, které byly při bohoslužbě slova čteny, dále je možno zařadit několik vlastních přímluv, které reagují na potřeby daného společenství věřících. Dále je v nich možno zohlednit události uplynulého týdne doma i ve světě. Nikdy by se nemělo zapomenout na chudé, nemocné nebo nepřítomné. Při mši svaté s dětmi by bylo jistě vhodné, aby se v přímluvách pamatovalo i na jejich potřeby.

6.2.3 Slavení eucharistie

„Náš Spasitel při poslední večeři, tu noc, kdy byl zrazen, ustanovil eucharistickou oběť svého těla a své krve, aby tak pro všechny časy, dokud nepřijde, zachoval v trvání oběť kříže, a aby tak své milované Snoubence církvi zanechal památku na svou smrt a na své vzkříšení: svátost milostivé lásky, znamení jednoty, pouto bratrské lásky, velikonoční hostinu, v níž je požíván Kristus, duše se naplňuje milostí a dává se nám záruka budoucí slávy“.⁹⁰

Na začátku jsou přinášeny k oltáři dary, které se stanou Kristovým Tělem a Krví. Průvod s obětními dary je další příležitost, kde se mohou děti zapojit. Je-li to mše s dětmi, měly by také obětní dary přinášet společně s dospělými. Ti, kdo přinášejí dary, zastupují přece celé shromáždění. Při organizování průvodu s dary platí stejné zásady jako při vstupním průvodu. Je potřeba, aby děti věděly, kdy a kam mají přijít, co ponесou, kam se mají v průvodu zařadit. Také by mělo být již přede mší svatou určeno, které děti se ho zúčastní, pokud je jich příliš mnoho. Důležité je zachovat pravdivost toho, co konáme. Přinášejí se skutečné dary. Účelem tedy není, aby se děti zaměstnaly a něco nesly.

⁹⁰ SC 47.

V dalších částech eucharistické slavnosti nelze při této mši svaté použít textů upravených pro děti. Je však vhodné, aby děti znaly co nejvíce odpovědí a mohly je pronášet společně s ostatními, také aklamaci *Svatý, Svátý, Svátý* a samozřejmě *Modlitbu Páně*. V hlavní části eucharistické modlitby, kdy Ježíš sestupuje mezi nás na oltář, je postoj k této ústřední události pro děti srozumitelně naznačen gesty věřících a celkovou atmosférou v chrámu. „Atmosféra hluboké úcty, která má panovat v tomto ústředním úseku mešní slavnosti, musí zaměřit vnitřní pozornost dětí na skutečnou přítomnost Krista na oltáři pod způsoby chleba a vína“.⁹¹ K tajemství Eucharistie přistupujeme při každé mši svaté jinak disponovaní. Ani u dětí to není jiné. Zde se samozřejmě zúročí naše snaha děti co nejlépe připravit, jak se o tom hovořilo v úvodní části. Ale i sebelépe připravené dítě někdy najednou zlobí a naopak největší neposed je náhle pozorný a tichý. Pán Ježíš s naší lidskou nedokonalostí počítá. „Zdrojem, pramenem, pro dovršení tohoto konání, je někdo jiný. Je to ten, který na sebe vzal tělo, naše lidství. Slovo učiněné tělem“.⁹²

Pozdravení pokoje se děti mohou účastnit a také to většinou rády činí. Je potřeba jim vysvětlit, že zároveň s podáním ruky je nutné věnovat dotyčnému člověku také svou pozornost. Pohledět do očí, usmát se. Kultivovanému podání ruky je nutno děti naučit. Také není vhodné pobíhat po kostele, stačí se pozdravit s několika nejbližšími lidmi. Pozdravení pokoje většinou navodí velmi srdečnou atmosféru. Mnozí náhodní návštěvníci bohoslužeb prohlašují, že to byl jeden z nejsrozumitelnějších a nejkrásnějších okamžiků.

Přijímání mají prožívat děti spolu s dospělými, vždyť spolu s nimi tvoří jedno Tělo. „Kristus živí své tělo (církve) ze svého pozemského těla (těla zrozeného z Marie, pak vzkříšeného), svým tělem „mystickým“ a to eucharistií. Kristus dává vzrůst svému tělu církve svým tělem svátostným“.⁹³ Direktář ve svých pokynech doporučuje, aby děti, kterým je již dovoleno přijímat eucharistii, přistupovaly ke stolu Páně. Klade důraz na jejich přípravu a vedení. Malé děti mohou spolu s rodiči přicházet pro požehnání. Ježíš Kristus, který bral do náruče děti a žehnal jim, činí tak prostřednictvím kněze i nyní.

6.2.4 Závěrečné obřady

Před závěrečným požehnáním je čas na ohlášky a může následovat krátké shrnutí nebo připomínka nějaké hlavní myšlenky z homilie apod. Je vhodné oslovit také děti. Ve

⁹¹ DMD 52.

⁹² DENIS: op. cit., 58.

⁹³ DENIS: op. cit., 67.

směrnících je výrazná poznámka: ovšem má to být velice krátké.⁹⁴ V zakončení má být vždy trinitární formule a znamení kříže.

6.3. *Slavení mše pro děti s účastí menšího počtu dospělých*

Tato mše je výslovně přizpůsobená dětem. Platí pro ni vše, co bylo uvedeno výše. Je zde však dovoleno učinit úpravy podle směrnic DMD, které ještě více vycházejí vstříc potřebám a vnímání dětí. Není tedy možno, aby byla slavena v neděli, ale ve všední den. Při této bohoslužbě lze použít textů eucharistických modliteb, které jsou přizpůsobeny chápání dětí, aby se ještě s větším užitkem mohly mše svaté účastnit. Cílem všech těchto přizpůsobení a úprav liturgie však není jen momentální užitek dětí, i když ten samozřejmě také. Důležité je, aby děti byly prostřednictvím těchto bohoslužeb postupně vedeny k účasti na bohoslužbě s dospělými, kdy se má celá křesťanská obec shromažďovat.

Určité obřady a texty nesmí být ani v této mši svaté upravovány. Například aklamace a odpovědi věřících na pozdrav kněze, modlitba *Otče náš*, trinitární formule závěrečného požehnání. Také konsekrační slova zůstávají v každé eucharistické modlitbě beze změny.

„Přesto, že řeč těchto eucharistických modliteb je jednoduchá a přístupná dětskému chápání, nejsou tyto texty poplatné infantilismu, který by ohrožoval důstojnost eucharistického slavení“.⁹⁵ Vybírat je možno z několika eucharistických modliteb, přičemž je potřeba přihlídnout k věku účastníků se dětí a k úmyslu, který má být předkládán. Tři základní verze nesou podtitul : *Bůh je náš Otec* (tato verze je jednoduchá) , *Bůh nás má rád* (tato verze poskytuje větší možnost zapojení prostřednictvím aklamací) , *Děkujeme ti, Bože* (tato verze přináší možnost výběru textu podle tématu nebo liturgické doby). „V modlitbách pro děti je převládajícím tématem prostota dětí Božích. Všechny tři jsou nesené stejnou evangelijní inspirací – Kristem, který své zjevení nevyhradil učeným, ale právě prostým a maličkým“.⁹⁶ V těchto modlitbách je aktivnější účast dětí realizována vloženými častými invokacemi.

Při této mši mohou děti přijmout maximum rolí, které jsou schopny zastat. Mohou například upravit bohoslužebný prostor a oltář, zpívat v dětském sboru, hrát na hudební nástroje, odpovídat na otázky při promluvě, přinášet k oltáři obětní dary a plnit podobné úkoly, jak bylo uvedeno výše. Při této mši svaté mohou děti číst čtení, předzpěvovat ve

⁹⁴ Srov. DMD 54.

⁹⁵ LITURGICKÁ KOMISE BISKUPSKÉ KONFERENCE ČSFR: Eucharistické modlitby, Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1992. čl. 5.

⁹⁶ DENIS: op. cit., 53.

funkci kantora nebo přednášet jednotlivé prosby při přímluvách. Děti mají být připraveny a vhodně poučeny. Všechny činnosti, které jsou jim svěřeny, by jim měly být také objasněny, aby se z nich nestala prázdna gesta. „Všechny vnější činnosti zůstávají neplodné, ba dokonce škodlivé, neslouží-li k vnitřní účasti dětí“.⁹⁷ Děti nemusí vykonávat všechny vyjmenované činnosti. Je dobré, aby si některou z rolí ponechal dospělý, děti se z jeho příkladu mohou poučit a sledovat, jak k takovému úkolu mají přistupovat. „I při mši s dětmi se má usilovat o rozlišování úkolů, aby se slavnost projevila jako společné dění. Tak mají např. službu lektorů a kantorů zajišťovat střídavě děti nebo dospělí, aby nedošlo k jednotvárnosti“.⁹⁸

Texty k bohoslužbě slova nemusí být z příslušného dne, pokud se jeví jako málo vhodné, ale mohou se vybrat volně z lekcionáře nebo z Písma svatého. Je však potřeba brát ohled na liturgické období. Direktář dokonce doporučuje biskupským konferencím sestavit pro mše s dětmi vlastní lekcionář. Výběr čtení se neřídí tím, jak je úryvek z Písma dlouhý, určující je jeho obsah. Kratší čtení není vždy a všude pro děti vhodnější než delší. Jde především o to, aby děti měly ze čtení co největší duchovní užitek. Také mezizpěv je možno upravit v tom smyslu, že se použijí z žalmu vybrané verše, které jsou dětem srozumitelnější, a jednoduchá odpověď. Na těchto zpěvech by se měly děti vždy podílet.⁹⁹ Evangelium předčítá vždy jáhen nebo kněz.

Velikou pozornost je potřeba věnovat výkladu biblického čtení. Má se využít všech možností, které jsou k výkladu čtení doporučeny. K nim patří úvodní připomínky před čteními, které mají děti vést k pozornému a užitečnému naslouchání. Dále je vhodné osvětlit souvislosti nebo přímo uvést do příslušného textu. Pokud je text vhodný pro čtení s rozdělenými rolmi, může být takto čten samotnými dětmi. Také se doporučuje občas při homilii použít formu dialogu s dětmi. Jistě záleží na schopnostech a dispozici kněze samotného, jakou formu komunikace s dětmi zvolí. Především by se měl vyjadřovat srozumitelně, zřetelně a jednoduše formulovat myšlenky, aby děti chápaly výklad bez obtíží. Také je možno pověřit promluvou pro děti někoho z přítomných dospělých.

Slavení této mše umožňuje také vybrat čas a místo tak, aby to potřebám a možnostem dětí co nejvíce vyhovovalo. Umožňuje je daleko více zapojit již do příprav na bohoslužbu. Jedná se o výzdobu mešního prostoru, přípravu zpěvu a nácvik písní apod. Protože je důležité, aby se děti do zpěvu písní aktivně zapojily, je možno vybrat píseň, kterou znají z jejich dětského zpěvníku, ale není potřeba vylučovat ani písně z kancionálu. Co se týká doprovodu písní, může být i kytarový. Ve shodě s pokyny biskupských

⁹⁷ DMD 22.

⁹⁸ DMD 24.

⁹⁹ Srov. DMD 46.

konferencí je možno použít i reprodukovanou hudbu. Doprovodu písní se mají děti také účastnit, je však třeba dbát na to, aby to u nich nevedlo spíše k rozptýlení než ke zbožnosti. Mše pro děti s účastí menšího počtu dospělých je někdy nesprávně nazývána dětskou mší. Název je zavádějící, protože děti si „neslaví mši sami“, pouze jsou přípustným způsobem upraveny některé části mše tak, aby ji děti mohly s větším užitkem prožívat.

Po skončení mše svaté by mělo následovat setkání všech zúčastněných u společného občerstvení. Měla by být možnost vzájemně si pohovořit, děti by měly mít prostor na své aktivity.

Pro rodiče i děti je velmi prospěšné, vytvoří-li se společenství více rodin, které se společně scházejí, podnikají výlety nebo jiné akce. Důležité je také, aby spolu hovořili o svých zkušenostech, problémech, poskytovali si pomoc a radu. Měli by si být také nápomocni ve věcech víry vlastní i víry svých dětí. Společná modlitba v tomto prostředí může být pro děti velikým zážitkem.

7 Liturgie a rodinný život

Rodina je pro vývoj a výchovu dítěte těžko nahraditelná. Poskytuje mu bezpečí, dává mu pocítit jistotu, že je chtěné a milované. Je to prostředí, ve kterém se utváří jeho osobnost, ve kterém nalézá vlastní hodnotu a identitu. Zde se učí jednat s lidmi kolem sebe. V rodině se kladou základy jeho budoucího přístupu k lidem, ke světu i k sobě samému.

Výchova, jak bylo již několikrát zdůrazněno, musí být vždy komplexní. Musí zahrnovat všechny oblasti potřebné pro zdárný rozvoj člověka, náboženskou oblast nevyjímaje. Neobstojí zde námitky, že dítě se nemá nábožensky ovlivňovat a má se mu ponechat možnost ke svobodnému rozhodnutí, až bude dospělé. Dítě není vychováváno ve vzduchoprázdnu. Přijímá od rodičů vzorce chování a jednání, přijímá hodnoty, které oni preferují. Postupně si vytváří vlastní názor a v tomto procesu jeho intelektuálního zrání je potřeba mu všemožně pomáhat. Cílem každé výchovy je dovést člověka ke svobodnému, zodpovědnému a samostatnému rozhodování ve všech věcech, týkajících se jeho života. Co platí pro výchovu všeobecně, to platí stejným způsobem také pro výchovu náboženskou. Pokud však nejsou výchovou u dítěte rozvíjeny všechny složky jeho osobnosti od nejútlejšího věku, není člověk v budoucnosti schopen zodpovědné rozhodnutí učinit. Deficit ve výchově nelze nijak dohonit.

Aby mohlo dítě prožívat liturgii ve společenství věřících, musí mít podobnou zkušenost z rodinného prostředí, těžko bude vnímat krásu slavnostní liturgie, když neprožilo ani společný rodinný oběd. Schopnost vnímat a prožívat náboženské skutečnosti si dítě vytváří v rodině. Věřící rodiče nesmí obecně lidskou výchovu zanedbávat. Paradoxně se může stát, že pro vnímání liturgie bude lépe disponováno dítě nevěřících rodičů, protože bude „lidsky“ dobře připraveno. V této části práce bude upozorněno na některé aspekty ve výchově dětí, které mohou pomoci při uvádění dětí do liturgie církve.

Náboženská zkušenost. Důvěra v lidi a ve svět obecně se vytváří zásadním způsobem v nejranější fázi lidského života. Zde prožívá dítě první zkušenost lidského přijetí a lásky. Pokud z nějakého důvodu tato první zkušenost chybí nebo je negativní, zůstávají ve vývoji dítěte traumata, která jsou mnohdy nenapravitelná. Náboženská zkušenost s touto obecně lidskou zkušeností koresponduje, navazuje na ni. Základní důvěra ve svět kolem sebe vede k důvěře i v jeho Stvořitele. Obecně lze říci, že „celek je ve zkušenosti zahrnut v detailu“.¹⁰⁰ Všechno, co dítě v rodině prožívá, jej v budoucnosti

¹⁰⁰ Srov. MUCHOVÁ Ludmila: Úvod do náboženské pedagogiky, České Budějovice: Pedagogická fakulta JU, 1992. 43.

favorizuje nebo diskvalifikuje při navazování vztahů, řešení konfliktů i při utváření jeho náboženského povědomí.

Vytváření náboženských postojů. „Postojem rozumíme naučenou dispozici chování, jak reagovat na určitý objekt nebo podnět poměrně konzistentním způsobem“.¹⁰¹ Dítě si vytváří postoj postupně. Nejprve se učí napodobovat různé úkony. Důležitá je v této fázi osoba, kterou napodobuje, jaký k ní má vztah a jak vnímá prostředí, ve kterém jsou tyto úkony prováděny. Je-li prostředí obklopující určitý úkon pro dítě nepříjemné, zaujme takový vztah i k prováděnému úkonu. Opět co platí obecně, platí i pro úkony náboženské. Proto je potřeba velmi dbát na to, aby zkušenost s náboženskými úkony byla pro dítě příjemná.

Napodobování úkonů je nejprve činnost neuvědomělá. Postupně je třeba dítěti tyto úkony vysvětlit a zdůvodňovat, aby se neučilo vykonávat prázdná gesta. Za prováděnými úkony musí objevovat podstatu a smysl příslušného jednání. K vytvoření relevantního a uvědomělého náboženského postoje je samozřejmě dlouhá a obtížná cesta. Její solidní základy jsou však pokládány právě zde. Jestliže tedy dítě někomu podává ruku, musí ho opravdu zdravit, jestliže pokleká před svatostánkem, musí si postupně uvědomovat, že jedině Bohu přísluší nejvyšší projev klanění a proč tomu tak je. Kognitivní složka přichází na řadu v tomto procesu až nakonec.

Je známo, že postoje, které si člověk vytvoří v dětství, jsou trvalého charakteru a v dospělosti obtížně měnitelné. Člověk je má v sobě pevně zakódované, protože se vytvářejí opačným postupem, než který je účinný při jejich změně. Logicky by měl dospělý člověk změnit postoj k nějaké skutečnosti na základě racionálních argumentů. Přesto k tomu dochází velmi zřídka. Většinou je potřeba zasáhnout právě jeho afektivní složku (například osobním setkáním, filmem nebo jiným zážitkem), která hraje rozhodující úlohu při jeho vytváření v dětském věku.

Znamení. „Znamení je to, co přirozeně nebo na základě dohody umožňuje poznat myšlení nebo vůli jiné osoby, existenci nebo opravdovost nějaké věci“.¹⁰² Znamení používá člověk ve všech oblastech svého jednání i uvažování. Také v náboženské oblasti používáme mnohá znamení. V liturgii mají zásadní význam. Jejich prostřednictvím a pouze tak se může člověk přiblížit k nekonečnému Bohu. Liturgie používá ve své činnosti prasympoly jako je omývání vodou, mazání olejem, vkládání rukou. V prostoru liturgie „hovoří“ i věci. Sám Ježíš Kristus, když zjevuje člověku Boží lásku, stává se znamením této lásky.

¹⁰¹ MUCHOVÁ: po.cit., 40.

¹⁰² LÉON-DUFOUR: op.cit., 629.

Některá znamení mají ještě hlubší výpovědní hodnotu. Ona v sobě realitu, na kterou ukazují, přímo obsahují a to jsou symboly. Symboly dovolují člověku ukazovanou realitu nejen poznávat, ale přímo zakoušet. Například gesta lásky jsou zároveň projevem této lásky a člověk to nejen poznává, ale i prožívá. V mateřském objetí dítě lásku matky nejen poznává, ale i zakouší. V liturgii je například symbol v hlubokém slova smyslu eucharistie.

Dnes je však výrazu symbol používáno nejednoznačně. Obecně je možno říci, že jednotlivá znamení mají rozdílnou symbolickou sílu.

Některá znamení nejsou jen informativní, ale jsou performativní, to znamená, že nejen na nějakou skutečnost ukazují, ale přímo uvádějí do pohybu nějaký děj. I v liturgii jsou taková znamení. Bůh jedná prostřednictvím znamení a člověk musí nějak reagovat. Věci již nejsou tak, jak byly předtím.

Symboly hrají v náboženské výchově člověka nesmírně důležitou roli. Mohou vyjádřit neviditelnou skutečnost s nebyvalou intenzitou, mohou otvírat přístup do oblastí, které nelze jinak než symbolicky naznačit. Je potřeba naučit dítě vnímat znamení, rozumět jim, používat je ve své komunikaci. Jednání ve znameních je mnohdy účinnější a výmluvnější než mnoho slov. Pro dítě není obtížné do světa symbolů vstupovat a pomocí znamení se vyjadřovat.

Záleží na vedení, jakého se mu dostane, na lidech, kteří ho do světa symbolů uvádějí. „Symbolické jednání je věrohodné jen tehdy, jestliže je v souladu s celým životem“.¹⁰³

Náboženská oblast obsahuje mnoho znamení, která můžeme najít i v běžném životě. Zde by měla výchova začínat. Každá rodina má své vlastní rituály a obyčeje, ve kterých se znamení z oblastí profánní i náboženské prolínají a doplňují. Symboly prožívané v prostoru domova se stanou základem k jejich pochopení i v jiném prostředí, například v liturgii. Moudří rodiče dokáží toto všechno v náboženské výchově využít.

Schopnost slavit. V dnešní společnosti ztrácejí oslavy svůj význam. Je to dáno mnoha faktory. Jedním z nich je snadná možnost náhradní formy slavení například prostřednictvím zábavy ve sdělovacích prostředcích. Člověk si zapne televizi a ta mu obstará společnost i emocionální zážitek. Tím ovšem není vyřešena základní touha člověka po skutečném společenství, po vybočení z okruhu všedních dní.

Člověk potřebuje v jednotvárném běhu času prožít nějakou změnu. Slavnosti jsou záchytné body, ve kterých se mohou pravidelné všední aktivity přerušit a vytvoří se tak prostor pro něco slavnostního. Každé slavení má několik základních charakteristických rysů. Především je radostí ze setkání. Nikdo přece nemůže slavit svátek sám pro sebe.

¹⁰³ MUCHOVÁ: op.cit., 63.

Chce mít kolem sebe lidi, které má rád a kteří mají rádi jeho. Jejich vzájemné vztahy se při tomto setkání posilují a prohlubují.

Slavením lidé vyjadřují radost ze života. V přítomném okamžiku se tu setkává minulost i budoucnost. Například při oslavě narozenin se nás nějak dotýká minulost a všechno, co jsme prožili, ale i budoucnost, ke které upínáme svá očekávání.

Při slavnosti se také výrazně objevují hodnoty, které v běhu všedního života nejsou třeba vůbec patrné.

Pro náboženskou výchovu mají zážitky společného slavení mnohonásobný význam. Dávají dítěti zakusit radost ze života, z blízkých lidí, prohlubují jeho pozitivní přístup ke světu. Umožňují mu přirozeně vstoupit do tradice, poznávat hodnoty, které rodina uznává a preferuje. Při slavnosti ve společenství lidí, které má dítě rádo, jsou osloveny všechny jeho smysly a všechny složky jeho osobnosti. To pak může být zhodnoceno i při liturgické slavnosti, která obsahuje mnohé prvky slavnosti rodinné.

Úžas nad krásou a uspořádáním světa. V modlitbě žalmů se mnohokrát opěvuje Boží dílo stvoření. KKC uvádí krásu světa jako jednu z cest, po níž lze dojít k poznání Boha.¹⁰⁴ Když upozornujeme dítě na nádheru květin, necháme ho žasnout nad noční oblohou nebo mu připravíme pohled do mikroskopu, nesmírně ho lidsky obohacujeme a činíme dobrý základ pro jeho náboženský rozvoj. Provokujeme je k pokládání dalších a dalších otázek, které je vedou od stvořených věcí až ke Stvořiteli.

Liturgie mnohokrát ve svých modlitbách odkazuje na krásu světa a jeho uspořádanost. Plody země, chléb a víno, se stávají tělem a krví samotného Krista.

Prožívání času. Prožívat dobře čas, který je nám dán, není samozřejmou věcí. Člověk se musí učit s časem zacházet. Například zjištění, že některé věci nelze prožít znovu, že některé lidi nelze již nikdy potkat, nebo že na rozkvetlé sněženky je nutno čekat až do příštího jara, to všechno jsou okamžiky, kdy můžeme dítě na plynutí času upozorňovat. Můžeme zaměřovat jeho pozornost k tomu, že čas je šance, která se nesmí promarnit, ovšem ne v tom smyslu, že „čas jsou peníze“. Zacílení k věčnosti zbavuje dítě strachu a dává smysl každému jeho dobrému snažení.

V životě dítěte je nutno nejprve uspořádat čas jeho běžného dne. Mělo by vědět, kdy se má vstávat a kdy jít spát. Kdy je čas k jídlu a kdy se čistí zuby. V tomto denním časovém rozvrhu by měla mít své pevné místo i modlitba společná a později i modlitba osobní.

Podobně by měl mít svůj řád i týden. Neděle by se měla od všedních dní podstatně odlišovat a v ní by měla ústřední místo zaujímat účast na bohoslužbě. Koneckonců život

¹⁰⁴ Srov. KKC 31.

církve a křesťanské obce není určován církevním rokem, nýbrž nedělí.¹⁰⁵ Tento den je nazýván den Páně a od nejstarších dob si v něm církev připomíná zmrtvýchvstání Ježíše Krista, jeho vítězství nad smrtí. Křesťanští rodiče by měli vyvinout veliké úsilí, aby se neděle stala pro jejich dítě opravdu dnem Páně. Pro věřícího je to den účasti na liturgii, ve které čerpá posilu a pomoc, den setkání s Kristem i ostatními věřícími. Je možno říci, že jaká je neděle, takový je život křesťana.

Život rodiny je utvářen a ovlivňován také ročními cykly. Zde by měl mít přednost cyklus liturgického roku a všechny jeho slavnosti tak, jak je církev nabízí. Ale neměl by být opomenut ani přirozený cyklus ročních dob a jiné „roky“, které se pravidelně opakují, civilní rok, školní rok apod. O tom bude podrobněji pojednáno později.

Zvykne-li si dítě na pravidelný režim v rodině, bude jej zachovávat i jinde. Nejde ovšem jen o zachovávání pravidelného režimu. Ten by měl být jen pomůckou, jakýmsi rámcem pro utváření pestrého obrazu života, který se bez pevných pravidel snadno rozpadá.

Lidová zbožnost. Významným pomocníkem na cestě dětí k plnohodnotné účasti na liturgii se může stát lidová zbožnost. Nejrůznější pobožnosti, poutě a zvyky mohou být vítanou změnou v životě rodiny, mohou zprostředkovat nové zážitky, přispět k růstu a prohloubení víry. Je potřeba ovšem dobře rozlišovat, co je vhodné a správné, a rázně odmítnout různé nedobré praktiky. Mnoho zvyků a jiných forem lidové zbožnosti má své kořeny hluboko v minulosti a dnes je již lidé nechápou. Někdy jsou přítomny prvky magie nebo různé pověry. To vše je třeba rázně odmítnout.

Avšak lidová zbožnost, která je od těchto nánosů očištěna, může náboženský život dítěte velmi obohatit. Je pro ně totiž v mnohém srozumitelnější, není tolik svázaná předpisy, jako je tomu u liturgie, a může se svou formou dítěti více přizpůsobit. Poskytuje veliké bohatství gest, tělesných a symbolických projevů. V lidové zbožnosti zaujímá důležité místo zpěv a různé modlitby. Jazyk těchto modliteb je prostší, více koresponduje s kulturním prostředím dané oblasti, náboženské pravdy vyjadřuje jednodušším způsobem, což ovšem právě u dětí není na závadu. Pokud mají schválení místního ordináře, mohou ve výchově dětí blahodárně působit.

Některé formy lidové zbožnosti pomáhají u dětí rozvíjet vytrvalost, trpělivost, ochotu snášet obtíže po cestě za stanoveným cílem. To jsou například různá putování na posvátná místa, křížové cesty, průvody apod.

Lidová zbožnost poskytuje mnoho podnětů k tomu, jak obohatit prožívání liturgických i ročních období.

¹⁰⁵ Srov. RICHTER: op. cit., 130.

V adventní době je možno tímto způsobem zdůraznit dětem prvek očekávání. Naučit se trpělivě očekávat je pro duchovní život veliký vklad. V adventní době je možno k tomuto účelu použít mnoho symbolických pomůcek. Adventní věnec, adventní kalendář, postupně přibývajících světla apod. „Lidová zbožnost může svým intuitivním chápáním křesťanského tajemství účinně přispět k uchování některých hodnot adventu, které jsou ohroženy zvykem vnímat přípravu na Vánoce jako komerční akci“.¹⁰⁶

Vánoční čas je obklopen mnoha zvyky, ze kterých je potřeba pečlivě vybírat takové, které správně vyjadřují tajemství vtělení a narození Božího Syna. Velikým pokladem lidové zbožnosti jsou některé koledy, které snadno upoutají pozornost dítěte a mohou je učinit vnímavější pro poselství vánoční doby v přirozené i náboženské rovině. Je to například prožitek narození děťátka, obdarování z lásky, solidarity mezi lidmi prostřednictvím tříkrálové sbírky, rodinné spolutnosti atd.

V postní době pomáhají některé pobožnosti navodit u dětí postní kázeň a prohloubit jejich osobní přípravu na Velikonoce. V dítěti se probouzí cit soustrasti s nesmírným utrpením Kristovým, vděčnosti za přinesenou oběť. Při pobožnosti křížové cesty mohou lépe pochopit jeho lásku k člověku, která ho vede až na kříž. Tuto pobožnost je možno chápání dětí vhodně přizpůsobit, je možno kráčet s nimi v přírodě, nést vlastní kříž apod. Svatý týden je naplněn mnoha liturgickými úkony, které není vhodné doplňovat dalšími lidovými pobožnostmi. Děti se budou samozřejmě účastnit jen některých obřadů.

Velikonoce spojuje lidová zbožnost více než jiné svátky s děním v přírodě. Probouzející se život symbolicky koresponduje s liturgií těchto dní. Všechna ta vejčička, zajíčci a kuřátka mají o poselství Velikonoc svým způsobem hovořit. Protože sekulární svět zůstal jen u těchto symbolů a obchody jsou jimi zaplavené, je potřeba s dětmi o nich hovořit a vysvětlovat jim jejich souvislost s velikonočním poselstvím. Velikonoce dnes vnímá většina lidí jen jako svátky jara. Jejich křesťanské poselství se ve společnosti téměř vytratilo. Proto je potřeba s dětmi tyto nejdůležitější křesťanské svátky hodnotně prožívat. Poukazovat na jejich význam, nejlépe vlastním příkladem.

O Velikonocích umožňuje liturgie žehnání pokrmů. Je dobré využít této příležitosti a nechat si přinesené pokrmy požehnat a ty pak položit doma na sváteční stůl. Rodinný oběd může skončit rozdělením těchto pokrmů všem přítomným a navázat tak na liturgii vlastní modlitbou v kruhu nejbližších. Pro děti jsou takové chvíle emočně velmi silné.

Poslední formu lidové zbožnosti, která bude v tomto krátkém přehledu zmíněna, je pouť, protože v náboženské výchově by měla i pouť mít své místo. Děti je možno tímto způsobem značně obohatit.

¹⁰⁶ DLZ 81.

Když dnes vyslovíme před dítětem slovo pouť, vybaví se mu kolotoče a cukrová vata. To samozřejmě může a má na pouti s náboženskou náplní také být, ale její poslání musí být hlubší, než jen zprostředkovat zábavu a dobré jídlo. Odedávna lidé putovali na posvátná místa. Vedly je k tomu různé důvody. Vyzkoušet vlastní síly, promyslet závažný problém, poznat další směřování ve svém životě nebo přinést oběť na usmíření spáchané viny. Dnes jsou důvody obdobné. To ovšem platí pro dospělé poutníky.

Děti na pouti doprovázejí dospělé osoby, většinou rodiče. Pokud dospělí mají svůj vlastní záměr, mohou je děti doprovázet tak, jak to dělají při jiných pobožnostech, i to je pro ně dobré. Vhodnější však je připravit pro děti program pouti podle jejich věku a sledovat cíl, který je jim srozumitelný. Užitek takového počínání může být veliký. Cesta na poutní místo, prostředí, které vytváří neopakovatelnou atmosféru, společná modlitba na nějaký konkrétní úmysl nebo jen tak, jako poděkování za obdržena obdarování, to všechno jsou pro dítě neopakovatelné zážitky. Navíc na společné cestě je čas hovořit, zpívat, radovat se z přírody, prostě prožívat věci, na které v denním shonu není mnoho času. Pouť je víc než obyčejný výlet. Pouť je putování na setkání s Bohem.

Konstituce o posvátné liturgii pobožnosti křesťanského lidu velmi doporučuje. Mají být v souladu s církevními předpisy a směrnicemi, mají se konat se zřetelem k liturgickým dobám, mají nějakým způsobem z liturgie vycházet a k liturgii směřovat, neboť ona je svou povahou daleko převyšuje.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Srov. SC 13.

Z á v ě r

Je zcela patrné, že uvedení dětí do plné účasti na liturgii hraje v křesťanské výchově velmi důležitou roli. Myslím, že bylo dostatečně objasněno, proč tomu tak je. Především to vyplývá ze závazku, který na sebe rodiče při křtu svých dětí berou. Když církev děti křtí, spoléhá na víru rodičů a na jejich zodpovědnost, že budou své děti v této víře dále vychovávat. Jestliže si rodiče uvědomují, jaký význam má pro křesťana účast na liturgii, nemohou od ní děti oddělovat. Podobně přece postupují i v profánním životě, když se snaží děti od nejútlejšího věku připravit na činnosti, které považují za důležité pro jejich další život.

V církevních dokumentech, které o křesťanské výchově hovoří, se mnohokrát opakují výzvy k účasti dětí na liturgii. Ve směrnících, k této příležitosti vydaných, pak církev přichází s mnoha konkrétními možnostmi, jak upravit bohoslužbu, aby byla dětem srozumitelnější a přístupnější. Ve všech jsem zaznamenala velikou starost o tuto oblast pastorační a snahu co nejvíce pomoci.

Dále se potvrdilo, jak je důležitá příprava na liturgii. Nejen příprava obřadu, ale také je nutno věnovat velikou pozornost přípravě dítěte.

Naprostě přesvědčivé je zjištění, že křesťanská výchova musí jít ruku v ruce s obecně lidskou výchovou. Tam, kde není v pořádku výchova dítěte jako taková, nelze očekávat ani dobrou výchovu náboženskou. Účast na bohoslužbě by měla být nejen úkonem náboženským, ale i hluboce lidským.

Ukázalo se, že základním předpokladem toho, aby se rodiče dobře zhostili svého výchovného úkolu, je opravdovost a poctivost jejich vlastní víry, jejich příslušnosti k církvi. Cesta úspěšné výchovy dětí je zároveň cestou neustálé výchovy rodičů. Těžko mohou rodiče předávat, co sami nemají, nebo ukazovat, co sami nevidí.

V náboženské výchově se velmi osvědčilo vytváření společenství věřících rodin, které se mohou vzájemně posilovat a povzbuzovat. To se pozitivně projevuje i při přípravě a prožívání liturgie s dětmi. Rodina, která je ve farnosti osamocená má v této činnosti velmi těžkou pozici.

Myslím, že se mi podařilo prokázat, že liturgie hraje v křesťanské výchově velmi významnou roli. Záleží ovšem na tom, jak je k úkolu uvádění dětí do liturgie přistupováno. Pokud je hrubě opomenuta některá z výše uvedených podmínek, může hrát účast dítěte na liturgii v jeho dalším náboženském životě roli zcela opačnou.

Seznam literatury

Prameny

BIBLE: Písmo svaté Starého a Nového zákona, ekumenický překlad, 3. přepracované vydání, Praha: Česká biblická společnost, 1993.

DRUHÝ Vatikánský koncil: Dokumenty, Praha: Zvon, 1995.

FRANCOUZSKÁ Biskupská konference: O směřování katecheze v dnešní době, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008.

JAN PAVEL II.: Apoštolská adhortace *Familiaris consortio*, Praha: Zvon, 1992.

KATECHISMUS KATOLICKÉ CÍRKVE: Praha: Zvon, 1995.

KODEX KANONICKÉHO PRÁVA: Praha: Zvon, 1994.

KOMPENDIUM SOCIÁLNÍ NAUKY CÍRKVE: Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008.

KONGREGACE PRO BOHOSLUŽBU A SVÁTOSTI: Všeobecné pokyny k Římskému misálu, Praha: Česká biskupská konference, 2003.

KONGREGACE PRO BOHOSLUŽBU A SVÁTOSTI: Direktář o lidové zbožnosti a liturgii, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007.

KONGREGACE PRO KLÉRUS: Všeobecné direktorium pro katechezi, Praha: Sekretariát české biskupské konference, 1998.

LITURGICKÁ KOMISE Biskupské konference ČSFR: Eucharistické modlitby, Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1992.

LITURGICKÝ INSTITUT: Křestní obřady. Křest malých dětí, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1999.

NĚMECKÁ Biskupská konference: Život z víry. Překlad 2. dílu katolického katechismu pro dospělé, České Budějovice: Teologická fakulta JU, 2005.

ZÁVĚREČNÝ DOKUMENT PLENÁRNÍHO SNĚMU KATOLICKÉ CÍRKVE V ČR: Život a poslání křesťanů v církvi a ve světě, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007.

Ostatní literatura

- ADAM Adolf: Liturgika. Křesťanská bohoslužba a její vývoj, Praha: Vyšehrad, 2001.
- ADAM Adolf: Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe, Praha: Vyšehrad, 1998.
- DENIS Henri: Jak slavit eucharistii, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2000.
- GIUSSANI Luigi: Riziko výchovy, Praha: Zvon, 1996.
- GUARDINI Romano: O duchu liturgie, Praha: Česká křesťanská akademie, 1993.
- HERCIKOVÁ Pavla Edita: Křesťanská výchova dětí, Praha: Pastorační středisko při arcibiskupství pražském, 2002.
- KUNETKA František: Slavnost našeho vykoupení, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1997.
- LÉON-DUFOUR Xavier: Slovník biblické teologie, Řím: Velehrad-Křesťanská akademie, 1991.
- MATĚJČEK Zdeněk: Po dobrém nebo po zlém?, Praha: Portál, 2000.
- MATOUŠEK Oldřich: Rodina jako instituce a vztahová síť. 3. rozšířené a přepracované vydání, Praha: Sociologické nakladatelství, 2003.
- MUCHOVÁ Ludmila: Katechetické sešity č. 3, 4, 5, 6, České Budějovice: Diecézní katechetické středisko, 2000.
- MUCHOVÁ Ludmila: Úvod do náboženské pedagogiky, České Budějovice: Pedagogická fakulta JU, 1992.
- MUCHOVÁ Ludmila: Vyslovit nevyslovitelné, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005.
- O výchově dětí. Výchova, sešit č.1.(bez autora), Praha: Pastorační středisko při Arcibiskupství pražském, 1993.
- PONSARDOVÁ Christiane: Víra v rodině, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008.
- RICHTER Klemens: Liturgie a život, Praha: Vyšehrad,1996.
- RATZINGER Joseph: Duch liturgie, Brno: Barrister-Principal, 2006.
- SMAHEL Rudolf: Duševní vývoj a duchovní zrání dítěte, Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1997.
- TILLMAN Klement: Jak dnes mluvit v rodině o Bohu, Praha: Pastorační středisko při Arcibiskupství pražském, 1995.
- VÁGNEROVÁ Marie: Vývojová psychologie, Praha: Portál, 2000.

Resumé

V této práci jsem se pokusila objasnit, jakou roli hraje liturgie v křesťanské výchově předškolních dětí, zvláště jsem se věnovala účasti dětí na mši svaté. Hledala jsem odpověď na otázky, proč je vhodné, aby se děti s rodiči liturgie účastnily, jak se k tomuto problému vyjadřuje církev ve svých dokumentech a směrnicích, a jak je tuto podstatnou součást křesťanské výchovy dětí možno realizovat. Církevní směrnice, které upravují účast dětí na bohoslužbě, jsem rozpracovala tak, aby jich bylo možno co nejvíce využít v praxi. Dále jsem věnovala značnou pozornost přípravě dětí na liturgii. Jednak přípravě bezprostřední, ale také vzdálené, která dítě na liturgické dění disponuje obecně lidsky.

Uvést dítě do liturgie je především záležitostí rodičů, kteří se k tomu při jeho křtu zavázali. Rodinné prostředí je prvním a nejdůležitějším místem, kde se víra dítěte rozvíjí a utváří. Proto jsem věnovala pozornost také křesťanské rodině, jejímu poslání i jejím problémům, které samozřejmě výchovu dítěte ovlivňují.

Všechno, co je v tomto smyslu v náboženské výchově dítěte podnikáno, by mělo sloužit k plnému začlenění dítěte do života církve a stálému prohlubování a upevňování jeho křesťanské víry.

Summary

In my bachelor thesis, I tried to elucidate what is the role of the liturgy in the education of pre-school children in Christian families. I paid attention especially to participation of children in masses. I was searching the answer for those questions: why the participation of children in liturgy is advisable, what does the Church write about this problem in some documents and directives, and how to realize this very important part of Christian education of children. I elaborated the Church directives determining the participation of children in liturgy so that they could be used in practice as often as possible. I paid special attention to the problematics of preparation of children for the liturgy. I mean the direct preparation as well as the indirect preparation which helps a child to be prepared as human.

It is the matter of parents to introduce their children in liturgy. The parents promise it when they have their child or children baptized. The family background is the first and the most important place for the development and formation of child's faith. That's why I attended to the problematics of Christian families, their mission and also their problems which influence the education of children.

All measures which are taken in children's religious education should help the children to integrate into the life of the Church and to deepen and to steady their faith.

Anotace

The subject of this work is a question of the pastoration of families, concretely an issue of the celebrating of a mass-liturgy by children, i.e. what is the role of a mass-liturgy in the education of children in Christian families and how the Church comments on this issue in the documents and directives.

Název

The role of mass-liturgy in the pastoration of families

Klíčová slova

liturgy, children, religious education, Church documents, family